

Zuiver leven of naar zuiverheid streven?

Een onderzoek naar drie romans van Adriaan van Dis in het kader
van het zuiverheidsdiscours

Masterscriptie
Literatuur en cultuurkritiek

Karlijn Leenders
3217639

Begeleider: Wilbert Smulders
Tweede lezer: Sven Vitse

December 2013

Voorwoord

Het schrijven van een Masterscriptie in combinatie met een drukke baan bleek voor mij een hele opgave. Het is erg verleidelijk je toevlucht te zoeken in je werk, waardoor de scriptie automatisch op de tweede plaats komt. Ik ben daarom trots dat ik op een gegeven moment de knop heb omgezet en me op dit onderzoek heb gestort.

Dat had ik niet gekund zonder de steun van mijn vrienden en familie, daarom maak ik graag van de gelegenheid gebruik hen hier te bedanken. In een gesprek met Evelyne van der Neut kreeg het onderwerp van mijn scriptie meer gestalte. De inzichten in haar artikel ‘Marten/Mulder/Van Dis. De ethiek van naamgebruik in *Tikkop* van Adriaan van Dis’ (mei 2013, ongepubliceerd) droegen bij aan de totstandkoming van paragraaf 4.3.4 van deze scriptie. Hiervoor dank ik haar. Ook mijn moeder Netti Hafkamp wil ik graag bedanken, omdat zij altijd geloofde in mijn capaciteiten, vooral wanneer ik het zelf even niet meer zag zitten. Bovendien heeft zij met een niet-literairwetenschappelijke blik mijn teksten gelezen en ze getoetst op begrijpelijkheid. Mike Louwman las vanaf het begin met mij mee en zorgde voor de juiste focus. Daarnaast stond hij garant voor de nodige afleiding en ontspanning; ook niet onbelangrijk. Jessy Korshuize was een voorbeeld in toewijding. Door onze studieweek in Mol – waar zij ontzettend hard aan haar eigen scriptie werkte – werd ook bij mij een gedrevenheid losgemaakt. Als laatste wil ik Wilbert Smulders bedanken voor zijn begeleiding. Onze gesprekken hielpen bij het vinden van de juiste methode en motiveerden mij enorm. Bovendien heeft hij mij doen inzien dat het schrijven van een scriptie niet eng en vervelend is, maar juist leuk; een inzicht waar ik hem erg dankbaar voor ben.

Inhoudsopgave

Samenvatting	7
Inleiding	8
Theorie	8
Primaire literatuur	9
Methode	10
1. Zuiverheid	12
1.1 Een korte introductie	12
1.2 Zuiverheid als utopie	13
1.2.1 <i>Het onzuivere</i>	14
1.3 Zuiverheid en religie	15
1.3.1 <i>Verschillende perspectieven</i>	15
1.4 Zuiverheid en orde	16
1.4.1 <i>Nationalisme en racisme</i>	17
1.4.2 <i>Sociale orde</i>	17
1.4.3 <i>Lichamelijke orde</i>	18
1.5 Zuiverheid en identiteit	19
1.5.1 <i>Grensverschuivingen</i>	19
1.5.2 <i>Afzetten tegen de Ander</i>	20
1.6 Zuiverheid en hygiëne	21
1.6.1 <i>'Hygiënische revolutie'</i>	21
1.6.2 <i>Lichaamsvochten</i>	22
1.6.3 <i>Lichaamsdelen</i>	22
1.6.4 <i>Morele kwaliteiten</i>	23
1.7 Zuiverheid in kunst, wetenschap en natuur	23
1.8 Enkele conclusies	24

2. Zuiverheid in <i>Zilver of Het verlies van de onschuld</i>	25
2.1 Inleiding	25
2.2 Korte samenvatting van het verhaal	26
2.3 Concrete motieven	27
2.3.1 <i>Het Boek met Duizend Platen</i>	27
2.3.2 <i>Schriften met Eerste Keren</i>	27
2.3.3 <i>Seksuele gedachten en handelingen</i>	28
2.3.4 <i>De Juffrouw</i>	28
2.3.5 <i>Diefstal</i>	28
2.3.6 <i>Zilvers omgang met meisjes</i>	29
2.3.7 <i>Douzy en László</i>	30
2.3.8 <i>Scheermesjes</i>	30
2.3.9 <i>Aansluiting bij Vrienden van het Vrije Veld</i>	31
2.3.10 <i>Bezoek aan prostitué</i>	31
2.4 Abstracte motieven	31
2.4.1 <i>Werkelijkheid versus droom</i>	31
2.4.2 <i>Huiselijkheid en stilstand versus reizen en beweging</i>	33
2.4.3 <i>Eenzaamheid en zoektocht naar identiteit</i>	33
2.4.4 <i>Ontluikende seksualiteit, mannelijkheid en homo- versus heteroseksualiteit</i>	34
2.4.5 <i>Schoonheid en zuiverheid versus vuiligheid en verval</i>	35
2.5 Leidmotieven en grondmotief	36
2.6 Enkele conclusies	36
3. Zuiverheid in <i>Dubbelliefde</i>	38
3.1 Inleiding	38
3.2 Korte samenvatting van het verhaal	38
3.3 Concrete motieven	39

3.3.1	<i>Toneel</i>	39
3.3.2	<i>Rollenspel buiten het toneel</i>	40
3.3.3	<i>Kleding</i>	40
3.3.4	<i>Spiegels</i>	40
3.3.5	<i>Vriendschap met Werner</i>	41
3.3.6	<i>Kettinkjes</i>	41
3.3.7	<i>Belangstelling (uiteenlopende) literatuur</i>	42
3.3.8	<i>Verstoorde vader-zoon relatie</i>	42
3.3.9	<i>Voortdurende aanrakingen met het onzuivere</i>	43
3.3.10	<i>Wassen</i>	43
3.4	Abstracte motieven	43
3.4.1	<i>Zoektocht naar identiteit versus afzetten tegen eigen identiteit</i>	43
3.4.2	<i>Huiselijkheid versus avontuur</i>	44
3.4.3	<i>Homo- versus heteroseksualiteit</i>	44
3.4.4	<i>Verlangen naar schoonheid en zuiverheid</i>	45
3.5	Leidmotief en grondmotief	45
3.6	Enkele conclusies	46
4.	Zuiverheid in <i>Tikkop</i>	47
4.1	Inleiding	47
4.1.1	<i>Tikkop ten opzichte van De wandelaar</i>	47
4.1.2	<i>Geheugenreis</i>	49
4.2	Korte samenvatting van het verhaal	50
4.3	Concrete motieven	50
4.3.1	<i>Behoeftte aan orde</i>	50
4.3.2	<i>Drang tot schoonmaken</i>	51
4.3.3	<i>Geheugenverlies Mulder</i>	51

4.3.4 <i>Schuil- en bijnamen</i>	52
4.3.5 <i>Hondenbeet</i>	52
4.3.6 <i>Charmein en oesters</i>	52
4.3.7 <i>Tik</i>	53
4.3.8 <i>Vervuiling</i>	53
4.3.9 <i>Relatie met Cathérine</i>	53
4.3.10 <i>Verzetsbeweging en verraad</i>	53
4.3.11 <i>Heropvoeding Hendrik</i>	54
4.4 Abstracte motieven	54
4.4.1 <i>Buitenstaanders</i>	55
4.4.2 <i>Afzetten tegen de Ander, onthouding en onthechting</i>	56
4.4.3 <i>Identiteitsvorming</i>	56
4.4.4 <i>Zwart versus wit</i>	57
4.4.5 <i>Schone schijn versus groezelige realiteit</i>	58
4.4.6 <i>Zoektocht naar zuiverheid</i>	58
4.5 Leidmotief en grondmotief	59
4.6 Enkele conclusies	59
5. Conclusie	61
6. Literatuurlijst	64
Bijlagen	
Bijlage 1	65
Bijlage 2	69
Bijlage 3	75

Samenvatting

‘Wat is zuiverheid? En waarom verlangen mensen daarnaar?’ Met deze twee vragen begint Arnold Labrie zijn studie *Zuiverheid en decadentie. Over de grenzen van de burgerlijke cultuur in West Europa, 1870-1914* (2001, p. 15). Ze vormen ook het vertrekpunt van deze scriptie, waarin het zuiverheidsdiscours in een drietal romans van Adriaan van Dis onder de loep wordt genomen.

Allereerst wordt aan de hand van theorieën van onder anderen Arnold Labrie (2001), Mary Douglas (1966) en Julia Kristeva (1980) een theoretisch kader gevormd. Hierin komt naar voren dat het verlangen en streven naar zuiverheid een utopisch karakter kent, aangezien het zuivere altijd hand in hand gaat met het onzuivere. Wat blijkt is dat het streven naar zuiverheid niet alleen iets is van alle tijden, maar ook in tal van domeinen; we zien het onder andere terug in de politiek en religie en op persoonlijk vlak.

In deze scriptie ga ik ervan uit dat het streven naar het opnieuw bevestigen van traditionele grenzen en het verlangen naar zuiverheid voortkomt uit de dreiging dat de bestaande orde en, de daaraan gerelateerde, persoonlijke identiteit verstoord is of zal worden verstoord. Met deze stelling als uitgangspunt analyseer en interpreteer ik drie romans van Adriaan van Dis: *Zilver* (1988), *Dubbelliefde* (1999) en *Tikkop* (2010). In de romans wordt (het verlangen naar) het zuivere vaak direct genoemd, maar ook indirect genoemd, dat wil zeggen gethematiseerd. Door middel van *close reading* breng ik de motievenstructuur van de romans in kaart.

Labrie koppelde zijn onderzoek naar zuiverheid aan de burgerlijke cultuur in West-Europa rond 1900, die werd getekend door een ‘diepgaande identiteitscrisis’. In deze scriptie laat ik de cultuurhistorische context buiten beschouwing en hanteer ik het begrip zuiverheid als een conceptueel instrument om de opbouw van de romans en individuele problematiek van enkele personages van Adriaan van Dis tegen het licht te houden. Ik heb aangetoond dat zuiverheid in de drie besproken romans een belangrijke rol speelt. Ze draagt met name bij aan de identiteitsvorming van de hoofdpersonages. Hoewel zuiverheid niet altijd het hoofdmotief is, fungeert ze mijn inziens als een sterk sturend motief. Dit komt naar voren uit de analyses en is onderbouwd met drie bijlagen die een overzicht geven van het aantal keren dat zuiverheid/het zuivere direct en indirect voorkomt in de romans.

Inleiding

‘Zilver haalt diep adem, hij voelt de zuiverheid al stromen.’¹

‘Wat is zuiverheid? En waarom verlangen mensen daarnaar?’ Met deze twee vragen begint Arnold Labrie zijn studie *Zuiverheid en decadentie. Over de grenzen van de burgerlijke cultuur in West Europa, 1870-1914* (2001, p. 15). Ze vormen ook het vertrekpunt van deze scriptie, waarin ik het zuiverheidsdiscours in een drietal romans van Adriaan van Dis onder de loep neem.

Theorie

Aangezien zuiverheid een zeer abstract begrip is, wordt dit eerst nader gedefinieerd, onder andere aan de hand van de studie van Labrie. Zuiverheid gaat onder meer om een utopisch verlangen naar harmonie en eenheid. Dit gaat gepaard met de angst voor vermenging – mixofobie – en kan ontaarden in een sterk racistisch en/of nationalistisch gedachtegoed. In de exacte wetenschap is er sprake van zuiverheid wanneer een stof niet vermengd is met een andere stof, zoals in het geval van zuiver kristal. In religie gaat het met name om (het bereiken van) een zuivere geest en het uitoefenen van een zuiver geloof. Het hygiënische aspect van zuiverheid uit zich in het zuiveren van het eigen lichaam en omgeving, in (toegekende) morele kwaliteiten en in het onderdrukken van lichamelijke lusten. Mary Douglas toont in *Purity and Danger* (1966) aan dat het verlangen naar zuiverheid en de vrees voor het onzuivere direct verband houden met de menselijke behoefte aan orde, zowel op individueel als op gemeenschapsniveau. Daarnaast roept het ideaal van zuiverheid onvermijdelijk het onzuivere op. Deze wisselwerking wordt besproken aan de hand van onder andere het essay *The Powers of Horror* van Julia Kristeva (1982), waarin zij stelt dat het abjecte ontstaat wanneer categorieën die gescheiden horen te blijven, vermengd worden.

Waar Labrie zich richt op de gehele burgerlijke cultuur in West-Europa rond 1900, die werd getekend door een ‘diepgaande identiteitscrisis’, daar wordt in deze scriptie aan de hand van het concept zuiverheid de individuele problematiek van enkele personages uit romans van Van Dis belicht. Toch is er een overeenkomst in aanpak, omdat ook hier ervan uitgegaan wordt dat het streven naar het opnieuw bevestigen van traditionele grenzen en het verlangen

¹ Dis, A. van, *Zilver of Het verlies van de onschuld* (1988). In: *De karakterromans* (2004), p. 86.

naar zuiverheid voortkomt uit de dreiging dat de bestaande orde en, de daaraan gerelateerde, persoonlijke identiteit zal worden verstoord, of verstoord is (Labrie, p. 34). Bovendien is het verlangen naar zuiverheid van alle tijden en is het niet enkel van toepassing op het (fictieve) individu in maatschappelijke crisisperiodes.

Primaire literatuur

Hoofdpersonage Mulder uit *Tikkop* (2010) van Van Dis lijkt elk fysiek contact te schuwen, is in een voortdurende strijd tegen de gekte en drift die hem overmannen en spreekt hardop zijn verlangen uit naar ‘schoonheid en zuiverheid, naar iets wat hem zou verheffen’ (p. 130). Rond Mulder lijkt een zogenaamde ‘steriliteit’ te hangen: ‘Het was veel voor een man die nagenoeg zijn hele leven alleen had gewoond en voor wie orde en netheid een godsdienst waren (...) Hij gruwde van nabije lijfelijkheid’ (p. 174). Van Dis’ autobiografisch geïnspireerde personages zijn vaak homo- of biseksueel en alleenstaand. Het zijn jongens en mannen die op zoek zijn naar een nieuwe – eigen – identiteit en die hun ziel willen zuiveren. Dit geldt voor Mulder in *Tikkop* en ook voor de hoofdpersonages in *Zilver* (1988) en *Dubbelliefde* (1999). Omdat het boek een vergelijkbare thematiek bevat, maar zuiverheid er minder letterlijk op de voorgrond treedt, wordt de roman *De wandelaar* (2007) kort besproken als inleiding op *Tikkop*.

De gekozen romans zijn verspreid over de breedte van het oeuvre van Van Dis en worden in chronologische volgorde behandeld. De zuiverheidsthematiek komt in deze romans duidelijk en op verschillende manieren naar voren. Waar Mulder uit *Tikkop* met name vies lijkt van fysieke contacten en vuiligheid (op straat en in huis), streven *Zilver* en de naamloze ik-figuur uit respectievelijk *Zilver* en *Dubbelliefde* onder andere naar zuivere kunst; in poëzie en toneelspel. Alle personages zijn zich bewust van hun eigen neigingen het onzuivere op te zoeken en trachten zich hiertegen te verzetten. De hoofdpersoon uit *De wandelaar* (tevens een man met de naam Mulder) stelt zichzelf als doel een in zijn schoot geworpen (straat)hond te zuiveren/reinigen, terwijl diezelfde hond hem continu meevoert naar vuiligheid en naar plekken waar het uitschot van de samenleving verblijft.

Een fenomeen dat vaak in verband wordt gebracht met zuiverheid is de identiteitscrisis. De hoofdpersonages van de te bespreken romans worstelen met hun identiteit, omdat zij herstellende zijn van een hersenbloeding (*Tikkop*) of omdat zij onzeker zijn over hun homo- of biseksuele aard (*Zilver* en *Dubbelliefde*). Deze romans heb ik gekozen omdat zij mij in staat stellen te onderzoeken in hoeverre het thema zuiverheid een centrale rol speelt in de romans van Van Dis.

Methode

Het is niet mijn bedoeling in dit onderzoek de volledige geschiedenis van zuiverheid te schetsen – daarvoor is deze veel te omvangrijk – maar ik zal voldoende achtergrond bieden om de te bespreken romans tegen af te zetten. Vervolgens worden in drie casussen door middel van *close reading* de romans van Van Dis geanalyseerd op de aanwezigheid van een zuiverheidsdiscours, waarbij ik de theorie van de zuiverheid gebruik als zoeklicht. Omdat motieven de betekenisdragende eenheden in een verhaal zijn, wordt voor de analyse van zuiverheid in *Zilver*, *Dubbelliefde* en *Tikkop* de motievenstructuur per roman in kaart gebracht. Zo wordt steeds een koppeling gemaakt met het discours. Dit wordt gedaan op basis van de theorie die W. Blok introduceert in *Verhaal en lezer* (1970), die later onder andere door E. van Boven en G. Dorleijn is uitgewerkt in *Literair mechaniek* (2003). Blok stelt dat in een tekst samenhang tot stand komt door verbanden tussen zinnen, waardoor lijnen en lijnstukken ontstaan in een verhaal. Dat wat een lezer als gemeenschappelijk kenmerk tussen verschillende lijnstukken in een verhaal ziet, is een motief (p. 26). Van Boven en Dorleijn stellen bovendien dat motieven geen zelfstandige categorie van verhaalelementen vormen, maar zich op alle niveaus kunnen manifesteren: ze krijgen zowel vorm in de taalsituatie (de manier waarop de verteller het verhaal organiseert en structureert) als op het niveau van de taaluitdrukking (stijl en beeldspraak) (p. 271). Van Boven en Dorleijn maken het onderscheid tussen *tekstinterne* of *structurele motieven* en zogeheten *textexterne* of *cultuur- en literair-historische motieven*. In deze scriptie wordt gekeken naar de structurele motieven: de betekenisdragende elementen binnen de structuur van een tekst.

Daarbinnen zijn verschillende soorten motieven te onderscheiden: concrete motieven, abstracte motieven, leidmotieven en grondmotieven. Blok noemt concrete motieven *verhaalmotieven*, Van Boven en Dorleijn verdelen concrete motieven verder onder in *verhaalmotieven* (gebonden motieven) en *vrije motieven* (p. 273-274).

Verhaalmotieven dienen de ontwikkeling van het verhaal en zijn met een handeling verbonden; het zijn ‘betekeniselementen die de lezer onderscheidt in het verhaal, op het niveau van de vertelde gebeurtenissen’ (p. 273). Tijdens het lezen vat de lezer dat wat hij als de essentie van de situatie beschouwt samen. Wanneer deze essenties herhaald worden of op een andere wijze terugkeren, is er sprake van een verhaalmotief. De motieven staan niet letterlijk in het verhaal, maar de lezer zal moeten interpreteren om ze te ontdekken. Ze zijn echter wel ‘concreet’ omdat ze aan een handeling in het verhaal verbonden zijn.

Vrije motieven dragen niet bij aan de ontwikkeling van het verhaal en hebben meestal

een *statisch* karakter. Het zijn concrete motieven die zich bijvoorbeeld manifesteren in beschrijvingen van de ruimte of karaktertekeningen (p. 274).

Onder de concrete motieven valt ook het *leidmotief*. Dit motief behoort tot de concrete motieven omdat het ‘woordelijk in de tekst valt aan te wijzen’ (p. 276). Er is sprake van een leidmotief als bepaalde woorden of woordcombinaties geregeld herhaald worden in een tekst en als deze herhaling zo opvalt dat wij er een bepaalde betekenis aan hechten.

Concrete motieven zijn geen doel op zich, maar een middel om iets abstract uit te drukken. Wanneer motieflijnen die parallel lopen, samenvallen of worden gebundeld, is er sprake van een *abstract motief*. Het is de lezer die de betekenis toekent: als lijnen in het verhaal samen een eenheid van hogere orde vormen, wordt het motief onder sterkere inwerking van de reflectie beleefd (Blok: p. 31). Wanneer we de lijnstukken van de abstracte motieven kunnen zien als één doorlopende lijn, doordat ze een gemeenschappelijk kenmerk vertonen, is er sprake van een sluit- of *grondmotief* (Blok: p. 41). Een grondmotief is een motief dat ‘op het hoogste abstractieniveau alle andere motieven als het ware in zich omvat’ (Van Boven en Dorleijn: p. 278).

In de te bespreken romans wordt (het verlangen naar) het zuivere vaak direct benoemd, maar ook gethematiseerd, dat wil zeggen indirect gerepresenteerd. Hierdoor zijn het geschikte casussen om te bestuderen vanuit de invalshoek van zuiverheid. Ik onderbouw de motievenanalyses met citaten en beschrijvingen van het verloop van de romans. Aan de hand hiervan interpreteer ik de ontwikkeling van het hoofdpersonage, waarbij ik mijn interpretatie laat sturen door het zuiverheidsdiscours. Waar Labrie vanuit een cultuurhistorische invalshoek kijkt naar zuiverheid, blijkt uit bovenstaande dat ik kies voor een ergocentrische benadering van de romans van Van Dis aan de hand van het concept zuiverheid.

1. Zuiverheid

1.1 Een korte introductie

Wat is zuiverheid? Het hoogste doel in het leven of een onbereikbaar ideaal dat desondanks al decennialang op allerlei fronten wordt nagestreefd? Het is in ieder geval een begrip dat van alle tijden is en nog steeds een grote rol speelt in ons doen en laten. Het streven naar zuiverheid komt onder andere terug in religie, wetenschap en kunst, maar ook in bijvoorbeeld persoonlijke hygiëne. Hoewel het begrip dit wel lijkt te impliceren, is het niet alleen iets positiefs. De gevolgen van het zuiverheidsdenken kunnen zeer ernstig en ingrijpend zijn.

In veel culturen wordt een belangrijk onderscheid gemaakt tussen rein en onrein, zuiver en onzuiver. De eigen groep geldt daarbij als zuiver, onzuiver is de Ander en alles wat de bestaande orde bedreigt. De angst voor vermenging met deze Ander kan echter, zoals al is aangestipt in de inleiding, ontaarden in sterke racistische en/of nationalistische gedachten en handelingen: ‘Mixofobie, ofte wel de angst voor vermenging, vormt de kern van alle raciale en etnische angsten’ (Labrie: p. 15). Men denkt daarbij uiteraard al snel aan antisemitisme, maar het geldt evenzeer voor de meer recente etnische zuiveringen in Bosnië en Rwanda. Zuiverheid is dus ook een zeer gevaarlijk begrip. In Rusland en China zag men lang het plattelandsleven als zuiver ideaal, ver weg van de stad, die werd gezien als bron van al het kwaad. Wie aan de stadse gekte wilde ontsnappen, trok naar het platteland voor een sober, oorspronkelijker, leven. Hoewel het verlangen naar zuiverheid op het ene terrein niet losstaat van het verlangen naar zuiverheid op het andere terrein, kan dit verlangen niet worden gereduceerd tot bijvoorbeeld vreemdelingenhaat. Zo stelt Mary Douglas dat het streven naar het zuivere en naar reinheid niet voortkomt uit (religieuze) angst, maar uit de behoefte aan orde. Rituelen omtrent zuiverheid en onzuiverheid creëren een eenheid in ervaring, het zijn positieve bijdragen aan verzoening (Douglas: p. 2).

Binnen religie streven streng en minder streng gelovigen naar het zuivere geloof. En ook binnen de wetenschap, filosofie en kunst is het zuiverheidsideaal sterk vertegenwoordigd. Een ander gebied dat gekoppeld wordt aan zuiverheid is dat van de hygiëne. Gezondheid wordt al eeuwenlang aan zuiverheid (en reinheidsrituelen) verbonden. Verder vormen opvattingen over zuiverheid fundamentele van het morele denken binnen onze samenleving. Al deze

onderwerpen zullen in de loop van dit hoofdstuk behandeld worden en geven samen aan hoe wijdverspreid het denken in termen van ‘zuiver’ en ‘onzuiver’ is.

Onder anderen Bernard-Henri Lévy en Arnold Labrie toonden aan dat het ‘zuivere’ en ‘onzuivere’ conceptuele categorieën zijn. Dat wil zeggen dat de inhoud ervan steeds opnieuw bepaald kan worden. De begrippen functioneren op verschillende gebieden, in verschillende tijden en met een wisselende inhoud. Dit biedt veel (interpretatie)mogelijkheden en geeft tegelijkertijd aan dat geen enkele invulling juist of onjuist is. Het verlangen naar zuiverheid produceert een preoccupatie met het onzuivere. Men kan niet anders dan in zijn streven naar het zuivere continu stuiten op het onzuivere en zich daar wellicht zelfs toe aangetrokken voelen. Want het is het onzuivere dat het zuivere zijn identiteit verleent, en omgekeerd.

Zuiverheid is kortom een complex begrip. Om de diverse invullingen aan dit begrip te laten fungeren als analytisch instrument, zullen deze eerst nader gespecificeerd moeten worden. In de volgende paragrafen wordt zuiverheid aan de hand van verschillende kenmerken van het begrip nader omschreven. De verschillende aspecten van ‘zuiverheid’ zijn wel te onderscheiden, maar niet te scheiden. Eén voorbeeld kan het verschijnsel van meer dan één aspect zijn en zal dan ook in verschillende paragrafen kunnen terugkeren. Met deze indeling wordt getracht een zo helder mogelijk beeld te schetsen van de diverse verschijningsvormen en functies van zuiverheid.

1.2 Zuiverheid als utopie

Dat zuiverheid ambivalent is, is inmiddels duidelijk: ‘zuiver’ suggereert een mate van eenheid, maar bewerkstelligt het tegenovergestelde. Door het zuivere te benoemen, komt automatisch het onzuivere aan de oppervlakte. Labrie stelt dat zuiverheid een ‘grensconcept’ is en dat het, omdat het zijn eigen tegendeel vooronderstelt en aan dat tegendeel haar betekenis ontleent (Labrie: p. 43-44). Op welke manier het ook wordt gedefinieerd, het zuivere genereert altijd zijn eigen onzuiverheid. De noties van zuiver en onzuiver zijn relatief; hun betekenis wordt ontleend aan de plaats die ze innemen binnen het geheel van relaties (Labrie: p. 53). Ze kunnen bovendien elk moment in elkaars tegendeel omslaan, hetgeen dat we zuiver willen denken wordt juist hierdoor precair. Stefan Hertmans stelt in zijn essay *Het bedenkelijke. Over het obscene in de cultuur* dat het obscene leeft van een nooit eindigende paradox (Hertmans: p. 12). En hoewel het obscene en het onzuivere niet volledig aan elkaar gelijk te stellen zijn, kan deze theorie ook op het onzuivere betrokken worden. De paradox die

aan het begrip kleeft, verleent het zijn bestaansrecht. Zuiverheid is dus als een utopie, het is een volmaakte, ideale toestand die niet te bereiken is.

Labrie haalt de Franse filosoof Vladimir Jankélévitch aan, die het zuivere op één lijn plaatst met God. Labrie verwoordt zijn inzichten als volgt: ‘Want zoals God laat ook het absoluut zuivere zich slechts in negatieve termen omschrijven. God is altijd meer en anders dan men in woorden kan uitdrukken. Men weet wat Hij niet is, maar zou Hem onmogelijk in positieve termen kunnen definiëren’ (Labrie: p. 45). Het absoluut zuivere is dus niet te definiëren, omdat dit enkel kan door zijn tegenhanger, het onzuivere, te benoemen. Ook in de praktijk gaan het zuivere en het onzuivere hand in hand: de zeep waarmee wij ons lichaam reinigen, vervuult het milieu. Wanneer we moeten overgeven, ontdoen we ons lichaam van bepaalde stoffen en zuiveren we ons innerlijk, maar tegelijkertijd vervuilen we de omgeving. Of meer van deze tijd: door een virusscanner te downloaden wordt je computer ‘gereinigd’, terwijl de vele pop-ups die de virusscanner automatisch met zich meebrengt ons storen.

1.2.1 Het onzuivere

Het zuivere produceert zijn eigen onzuiverheid. Het onzuivere bestaat niet echt, dat wordt slechts onzuiver op het moment dat wij het zo beschouwen. Dit geldt natuurlijk ook voor het zuivere. Het onzuivere wordt over het algemeen gezien als de bedreiging van de zuiverheid, maar is vaak juist het omgekeerde. Het is namelijk het onzuivere dat het verlangen naar zuiverheid oproept:

Harmonie en gemeenschap, oorsprong en natuur: al die termen verwijzen naar het ideaal van een ongedeelde eenheid en integriteit, van oorspronkelijkheid en authenticiteit, dat in het begrip ‘zuiverheid’ zijn hoogste uitdrukking vindt. Mixofobie en de angst voor de ander zijn daarvan een afgeleide; zij vormen het negatieve correlaat van dat ideaal. Dat is althans de logische orde. *In werkelijkheid is het vaak omgekeerd: de ervaring van het onzuivere, opgeroepen door de confrontatie met het Andere, wekt het verlangen naar zuiverheid.* (Labrie: p. 17, mijn cursivering)

Het verlangen naar zuiverheid komt dus voort uit de ervaring met het onzuivere, zonder het onzuivere zou het verlangen wellicht afwezig zijn. Men begrijpt het zuivere slechts via de omweg van het onzuivere, waarbij het onzuivere concreet is en daarmee de positieve pool.

Het utopisch karakter van zuiverheid komt wederom naar boven als we langer stilstaan bij het feit dat het onmogelijk is het zuivere te definiëren zonder ook het onzuivere te benoemen. We hebben het laatste nodig om het eerstgenoemde te begrijpen, zuiverheid kan dus nooit op zichzelf staan.

1.3 Zuiverheid en religie

Het thema zuiverheid heeft in vrijwel alle tijden en culturen een belangrijke rol gespeeld, en ook in onze huidige samenleving komt het nog steeds sterk naar voren. Volgens Labrie is het zelfs de vraag of er een beschaving mogelijk is waarin het onderscheid tussen zuiver en onzuiver niet bestaat. Dit onderscheid heeft volgens hem primair een religieus karakter (Labrie: p. 55). Labrie stelt beschaving en maatschappij gelijk aan een religieus systeem in de breedste zin van het woord; het is volgens hem meer dan een verbondenheid met een god en het geïnstitutionaliseerde geloof van een kerk (Labrie: p. 26). Hij haalt de definitie van William James aan die zegt dat ‘religie het hele arsenaal van gevoelens, handelingen en ervaringen van mensen in hun relatie tot het goddelijke [bevat], *wat zij daar ook onder verstaan*’ (In Labrie: p. 26). Labrie rekt deze definitie nog verder op door in plaats van over het goddelijke te spreken over het sacrale, dat alles bevat dat over een bovennatuurlijke macht beschikt en buiten de alledaagse orde valt. Hertmans stelt dat zowel het obscene als het sacrale voor ons onvatbare waarden zijn, waartussen we schakelen en die aan elkaar verbonden zijn (Hertmans: p. 32). Zowel bij het sacrale als bij het obscene en het onzuivere behoort passieve participatie niet tot de mogelijkheden, men wordt er (al dan niet gewild) in meegetrokken.

1.3.1 *Verschillende perspectieven*

In primitieve culturen werd het onzuivere beschouwd als het onreine in de materiële vorm van besmetting. Een onreinheid die men door zich te reinigen van zich af kon laten glijden. Het idee van persoonlijke schuld of zonde is hier dan ook nog niet aan onzuiverheid gekoppeld. De joods-christelijke traditie verschilt hierin wezenlijk van de oudere culturen, de mens wordt in deze traditie verantwoordelijk gehouden voor zijn eigen kwaad, dit komt sterk tot uitdrukking in de christelijke mythe van de erfzonde (Labrie: p. 48). Ook hier is het kwaad een onreine macht, maar doordat deze is ‘gespiritualiseerd’ is deze niet zomaar weg te wassen. De overgang tussen de primitieve en de joods-christelijke opvatting vindt zijn oorsprong in de Griekse oudheid. Daar ontwikkelt zich vanaf de zevende eeuw een Griekse variant van de mythe van de erfzonde, die draait om de dubbele natuur van de mens: ‘De ziel dient zich (..) geleidelijk te bevrijden uit de cyclus van het leven en op te stijgen tot zijn eigenste element: de zuivere geest’ (Labrie: p. 70). Deze leer wordt onder andere uitgedragen door de vijfde-eeuwse filosoof Empedocles, auteur van *Zuiveringen*, die daarmee Plato beïnvloedt en zo ook het beeld van zuiverheid in de Europese traditie. Volgens deze gedachtegang is zuiverheid pas bereikbaar in de dood: ‘Het gif waarmee Socrates zelfmoord

pleegt, is in diens visie eigenlijk een purificatiemiddel waarmee de ziel van alle aardse leven wordt gereinigd' (Labrie: p. 71).

Ook de joodse reinheidsvoorschriften zijn gebaseerd op een onderscheid tussen leven en dood, waarbij God staat voor het leven en het reine en de dood voor het onreine. Hierdoor moeten vlees (dat staat voor de dood) en melk (dat staat voor het leven) in de keuken strikt gescheiden blijven en moet vlees eerst ritueel behandeld zijn (al het bloed moet zijn onttrokken), voordat het kan worden geconsumeerd. Zo zijn er diverse rituele voorschriften waar men zich naar moet gedragen. Alleen door voldoende zuivering kan men Gods gratie ontvangen. Wanneer men niet langer is gebonden aan een religieuze plaats, de tempel, wordt zuiverheid primair een morele verplichting. Het onreine moet zoveel mogelijk vermeden worden door een zorgvuldige ordening van het dagelijks leven (Labrie: p. 74).

Een fundamenteel andere opvatting over zuiverheid zien we bij het christendom. Het gaat de christenen niet om het zuiveren van materiële aangelegenheden, maar om het zuiveren van de ziel. Volgens de christelijke theologie is het zuivere 'vrij van het kwade; moreel gesproken: vrij van zonde, eerbaar, onschuldig of, toegespitst op het gebied van seksualiteit, kuis; en in medisch-hygiënische zin: vrij van vuil of ziekte, proper' (Labrie: p. 44). De christen moet zijn lichaam zien te overwinnen. Dit uit zich met name in een afkeer van seksualiteit en het streven om helemaal geen seksuele drang te voelen.

In het protestantisme lijkt het geloof in aardse zuivering vervlogen. Luther ziet alle pogingen tot onthouding als zinloos, zelfs het ascetische ideaal van de monnik is een illusie. Door het libido te onderdrukken, versterkt men slechts zijn zondige gedachten. Nooit eerder was het besef en de last van zonde zo diep. Het is voor de mens onmogelijk om op eigen kracht zuiverheid te bewerkstelligen. Er wordt geen waarde toegekend aan rituele handelingen en de gelovige is volledig zelf verantwoordelijk voor zijn lot. Hij dient voortdurend te streven naar zuiverheid, waarbij zelfs arbeid geldt als een dienstbetoon aan God (Labrie: p. 83-84).

1.4 Zuiverheid en orde

Zuiverheid is orde. Tijdens ordenen worden categorieën die niet vermengd mogen worden gescheiden. En 'scheiden' staat aan de basis van het begrip zuiverheid. Dit wordt met name duidelijk wanneer wordt gekeken naar de etymologie van de qua betekenis aan zuiver verwante term 'rein'. Dat woord komt van het Griekse 'krinein' dat staat voor snijden, (onder)scheiden en selecteren. Ook wordt rein gerelateerd aan '(h)reini' het Oudhoogduitse

woord voor zeven of schiften. Labrie: ‘In beide gevallen is het reine dat wat gezuiverd is van het andere, het vreemde, het oneigenlijke; het reine is onvermengd en één met zichzelf’ (Labrie: p. 43). Het zuivere is in staat om samenhang en orde te herstellen, wanneer deze verstoord zijn door het onzuivere. ‘As we know it, dirt is essentially disorder. There is no such thing as absolute dirt: it exists in the eye of the beholder’ (Douglas: p. 2). Vuiligheid verstoort dus de orde en een manier om deze orde te herwinnen en de omgeving te herorganiseren is door te reinigen.

1.4.1 Nationalisme en racisme

Mixofobie, het begrip is al meerdere malen genoemd, geldt als de basis voor racisme en nationalisme. De angst dat de eigen soort vermengt met de Andere vormt de basis van een extreem doorgevoerd zuiverheidsdenken. Rassenzuiveringen waren er onder andere in Bosnië, in Rwanda en onder het bewind van Hitler, maar zijn er ook binnen het ‘eigen’ ras. In alle gevallen tracht men scherpe grenslijnen te trekken, om zo de rassen te ordenen. ‘De burgerlijke wereld rond 1900 wordt getekend door de angst voor de raciale Ander, waardoor de roep om raszuiverheid bijna normaal klinkt’ (Labrie: p. 118). Het verlangen naar harmonie en orde laat zich in dit soort gevallen (waar het niet enkel meer gaat om de angst voor de Ander) niet langer onderscheiden van de wil tot macht, waarbij het ideaal de middelen heiligt.

1.4.2 Sociale orde

Volgens Mary Douglas komt de hang naar zuiverheid en de neiging om vuil te bestrijden niet voort uit de angst voor ziekte(s), zoals lang werd verondersteld in de antropologie, maar trachten we onze omgeving te herordenen: ‘In chasing dirt (..) we are not governed by anxiety to escape disease, but are positively re-ordering our environment, making it conform to an idea (Douglas: p. 2). Door het zuivere na te streven, en daarmee dus de vuiligheid af te stoten, trachten we ons te schikken naar de normen van de samenleving waarin we leven. Douglas stelt ook dat men onreinheid soms gebruikt om een algemene visie op sociale orde te uiten en zo eenheid te brengen in onze ervaringen (Douglas: p. 3). Volgens haar zijn ideeën over (on)reinheid in het maatschappelijk leven werkzaam op twee niveaus. Op het eerste (het instrumentele) niveau is te zien hoe men elkaars gedrag tracht te beïnvloeden; zuiverheidsrituelen versterken de sociale druk. De ideale maatschappelijke orde wordt beschermd door op alle machten van het universum een beroep te doen. Het geloof in deze machten dient als dreigement naar anderen, maar houdt ook menzelf op het rechte pad. Op dit niveau worden natuurwetten ingezet als sancties op de morele code: de ene ziekte wordt veroorzaakt door overspel, een ander door politieke ontrouw of gebrek aan vroomheid. Het

universum wordt ingezet om elkaar tot juist gedrag te dwingen. Douglas stelt bovendien: '[a]t this level the laws of nature are dragged in to sanction the moral code' (Douglas: p. 3).

Volgens haar worden ziekten vaak verklaard door een overtreding (van de zieke) van de morele normen en waarden. De ene ziekte is het gevolg van overspel, de ander dat van incest, et cetera. Ziekte wordt vaak ingezet als een metafoor om de Ander te stigmatiseren. Ziekte, dood en ontbinding zijn bovendien symbolen van chaos en worden beschouwd al onrein.

Op een abstracter (expressief) niveau worden bepaalde vormen van onreinheid ingezet om een algemene visie op sociale orde uit te drukken. Zo zouden vrouwen een gevaar vormen voor mannen, met name wanneer er seksueel contact is geweest. Men kan deze patronen van seksueel gevaar interpreteren als uitdrukkingen van hiërarchie, waarbij de seksuele gevaren symbool staan voor de relatie tussen onderdelen van de samenleving en dus op het hele sociale systeem van toepassing zijn.

Ideeën over scheiden en reinigen dienen met name om een systeem aan te brengen in ervaringen die op zichzelf ongeordend zijn. Douglas brengt de angst voor wanorde in verband met een sociaal verlangen naar ordening. Reinheidsvoorschriften dienen als een soort dekmantel voor de behoefte aan een sociale orde. Wie buiten de orde staat, of wordt gezet, wordt omgeven door een sacrale macht en is onrein. Deze persoon of groep personen loopt hierdoor het risico de rol van zondebok toegewezen te krijgen. Deze rol wordt met name toegewezen aan vreemdelingen, omdat zij van buitenaf komen en automatisch als de Ander worden bestempeld. Toch zorgt de zondebok voor een verbinding tussen 'binnen' en 'buiten' want hoewel hij anders is, moet hij ook voldoende op ons lijken om onze zonden op zich te kunnen nemen. De zondebok fungeert als een magneet die al het kwaad aantrekt. Uiteindelijk wordt de zondebok uitgebannen of gedood (Labrie: p. 63).

1.4.3 Lichamelijke orde

Het idee van een samenleving is een krachtig en machtig beeld. Dit beeld kan mensen voor daden behoeden of hen er juist toe aanzetten. Het heeft een *vorm* en is daardoor geordend, het beeld kent een hiërarchie en (buiten)grenzen. Ook het lichaam fungeert als een gesloten gemeenschap; alles buiten die gemeenschap is gevaarlijk en wordt geassocieerd met wanorde. Op lichameniveau is zuiverheid dan ook vaak te koppelen aan orde. Zo wordt bloed niet als onzuiver gezien zolang het zich in het lichaam bevindt, waar het thuishoort. Daarentegen wordt een bloedende wond of menstratiebloed vaak wel als zeer onrein beschouwd. Zuiverheid is afhankelijk van plaats (bloed binnen versus bloed buiten een lichaam) en dus van rangorde, van hiërarchie.

Rituelen die te maken hebben met het menselijk lichaam, hebben vaak betrekking op de structuur van het lichaam. Om deze rituelen te interpreteren beschouwt Douglas het lichaam als een samenleving en stelt zij dat de krachten en gevaren die gepaard gaan met een sociale structuur terug te zien zijn in het menselijk lichaam (Douglas: p. 115). Reinheid kan dus niet enkel worden gezien als een vorm van hygiëne, maar is altijd gebonden aan een culturele context.

De Franse psychiater Evelyne Pewzner-Apeloig wijst op de rituele handelingen en het dwangmatig reinigen van het lichaam bij een dwangneuroticus. De patiënt ziet het eigen lichaam als een bron van lusten die onderdrukt moeten worden. Onderdrukking is als een zelfbestrafing van verboden verlangens; een poging het lichaam aan de zuivere geest te onderwerpen. Labrie zegt hierover: ‘De herhaalde ceremoniële reiniging is een symbolische poging tot ordening en beheersing van het lichaam dat als onrein wordt ervaren’ (p. 21). Ook hier gaat het streven naar zuiverheid gepaard met (dwangmatige) ordening.

1.5 Zuiverheid en identiteit

1.5.1 Grensverschuivingen

Labrie noemt zuiverheid een grensconcept. Het begrip markeert een verschil tussen twee uitersten, maar de waarden van deze uitersten staan niet vast en zijn inwisselbaar. Volgens hem wordt de hang naar zuiverheid sterker in onzekere situaties of periodes. Men is gevoeliger voor het onderscheid tussen zuiver en onzuiver wanneer het bekende aan verandering onderhevig is: ‘waar de bestaande orde en de daaraan gerelateerde persoonlijke identiteit lijken te worden bedreigd, wordt de reactie van de burger bepaald door het streven om de traditionele grenzen te accentueren en opnieuw te bevestigen’ (Labrie: p. 31). Deze constatering van Labrie is te verenigen met de beschouwingen van Julia Kristeva. Volgens haar wordt de eigen identiteit aangetast wanneer grenzen vervagen: ‘It is thus not lack of cleanliness or health that causes abjection but what disturbs identity, system, order. What does not respect borders, positions, rules. The in-between, the ambiguous, the composite’ (Kristeva: p. 4).

Het zuivere wordt veelal gekoppeld aan hardheid en dingen met een vastomlijnde vorm. Wanneer iets zijn vorm verliest, dreigt altijd het onzuivere, met name wanneer er sprake is van vermenging van vormen of ontbinding. Een uitzondering hierop zijn dingen die van nature geen ‘vaste’ vorm hebben, zoals water, dat vloeibaar hoort te zijn en bovendien ook nog een transparant is. Water wordt in vele culturen als purificatiemiddel gebruikt. Wederom

geldt dat het zuivere en onzuivere ieder moment in elkaar kunnen overvloeien of omslaan, de grenzen van de twee concepten verschuiven dan ook continu. De dood wordt gezien als onrein, omdat hij grenzen uitwist en identiteiten wegneemt en zo dus de orde verstoort (Labrie: p. 60). Tegelijkertijd vormt de dood een ultieme zuivering voor de mens, die eenmaal overleden niet langer in aanraking komt met onzuiverheden. Wanneer de staat van ontbinding is bereikt, resten bovendien enkel de gezuiverde botten.

1.5.2 Afzetten tegen de Ander

Voor wie blijft geloven dat het zuivere kan worden bereikt, is de opeenstapeling van mislukkingen en teleurstellingen het gevolg van tegenwerkingen van Anderen, van ‘onzuivere elementen die moeten worden geëlimineerd’ (Labrie: p. 46). De agressie tegen en afkeer van zichzelf wordt afgeleid naar een extern object, de eigen angst voor chaos en wanorde wordt gericht op de Ander: diegene die de zuiverheid bedreigt en dus moet worden bevochten.

De Ander kan alles en iedereen zijn. Iemand van een andere etnische afkomst, maar ook een alcoholist of iemand met obesitas. De Ander is een persoon of groep personen die niet voldoet aan de burgerlijke ‘norm’. Maar ook wat betreft seksualiteit is er een angst voor vermenging met de Ander, het verschil tussen het mannelijke lichaam en vrouwelijke lichaam moet worden bewaakt. Vermenging van lichaamssappen is uit den boze, waardoor seksualiteit met vele taboes wordt omringd.

Ook purisme komt voort uit een verlangen naar zuiverheid en – met name – de angst voor en het afzetten tegen de Ander. De ‘eigen’ taal wordt in de ogen van puristen *bedreigd* door vreemde woorden, afkomstig uit een *ander* taalgebied. Ook hier wordt er gestreefd naar een vaste, onveranderlijke orde, waarop niets van buitenaf van invloed is. Dr. M.A. van Weel, voorzitter van de taalcommissie van het Algemeen Nederlandsch Verbond publiceert in 1926 het essay *Zuiverheid van taal... een volksbelang?*. Hierin uit hij zijn zorgen over het bederf van de Nederlandse taal. Door het veelvuldig overnemen van woorden uit andere talen, verliest Nederland niet alleen zijn oorspronkelijke taal, maar verliest het volk ook haar oorspronkelijk karakter. Van Weel ziet taalzuiverheid als een ‘groot democratisch volksbelang’ (p. 8), wie taalzuiverheid aanhangt ‘wenscht zich zelf te blijven, niet te verworden, niet te ontaarden’ (p. 9).

De Ander kan vele gedaanten aannemen, maar in alle gevallen zal men zich tegen deze indringer moeten verzetten, wil hij het zuivere nastreven.

1.6 Zuiverheid en hygiëne

Waar het zuivere tot de achttiende eeuw vooral in verband wordt gebracht met religie, wordt het vanaf dan steeds meer beschouwd als een medisch-hygiënisch concept. Het krijgt hierdoor een algemenere morele betekenis: 'Zuiverheid werd van een christelijke tot een burgerlijke deugd' (Labrie: p. 44). De nadruk ligt hierdoor niet langer op innerlijke zuiverheid, maar op uiterlijke reinheid. Ook hier komt het principe van ordenen weer aan de oppervlakte. We maken niet enkel schoon om te reinigen, juist ook om een orde aan te brengen. Een stapel afwas op het aanrecht beschouwen we als onhygiënisch, omdat het servies is 'vermengd' met vuiligheid. Dit heeft alles te maken met de cultuur waarin we leven en de normen en waarden die ons worden opgelegd wat betreft reinheidsvoorschriften in huis. De koppeling tussen zuiverheid van lichaam en zuiverheid van geest geeft aan dat hygiëne niet enkel met praktische overwegingen te maken heeft, maar ook met symbolische.

1.6.1 'Hygiënische revolutie'

Met het ontstaan van de moderne samenleving (de burgerlijke cultuur in de achttiende en negentiende eeuw) was er sprake van een 'hygiënische revolutie', met als belangrijkste kenmerk de strengere normen wat betreft lichamelijke verzorging. Maar hygiëne is meer dan enkel lichamelijke hygiëne, het bepaalt mede het zelfbeeld van de burger en wordt een norm op grond waarvan de Ander wordt ingeschat (Labrie: p. 88). Reuk is daarbij van groot belang: de Ander stinkt. En stank wordt geassocieerd met ziekte en gevaar. Hygiënische maatregelen zijn in eerste instantie minder gericht op reinheid dan op het schone uiterlijk. De huid wordt gereinigd, kleding wordt regelmatig verwisseld en parfums moeten de lucht zuiveren en stank verbloemen. Rond het midden van de achttiende eeuw ontwikkelt men echter een afkeer van alle vormen van onreinheid. Stank en afval worden niet langer als een normaal onderdeel van de samenleving gezien, in tegenstelling tot voorheen moet stank niet worden verbloemd, maar moet het worden bestreden (Labrie: p. 91). Water is de kracht van de hygiënische revolutie. Waar men voorheen water zag als iets dat bacteriën overdroeg, wordt het nu massaal ingezet om te reinigen. Bovendien wordt hygiëne tot een publieke zaak.

Labrie haalt de socioloog Norbert Elias aan, die bij de burgerlijke cultuur een groeiende 'zelfdwang' constateert. Hiermee bedoelt hij de onderdrukking van driften als agressie en seksualiteit, want naarmate het beschavingsproces vordert gaan deze driften gepaard met een gevoel van schaamte: 'meer nog dan door sociale dwang wordt de burgerlijke cultuur getekend door een toenemende psychologische druk op het individu' (Labrie: p. 88).

1.6.2 Lichaamsvochten

Reinheidsvoorschriften hebben vaak te maken met lichamelijke openingen, afscheidingen en overige afvalstoffen van het lichaam: ‘De aandacht richt zich op die zones waar de grenzen tussen het eigen lichaam en de omgeving vervagen’ (Labrie: p. 56). Bloed dat door ons lichaam stroomt is zuiver, maar wanneer het bloed het lichaam verlaat, wordt het als onzuiver ervaren. In sommige culturen moet een vrouw zich afzonderen wanneer zij menstrueert. Dan wekt het onreine tegelijkertijd zowel vrees als een bijzondere aandacht, waarbij de status van onreinheid als bescherming dient en de vrouw de mogelijkheid krijgt zich in een periode van verzwakking terug te trekken.

Het verschil tussen man en vrouw speelt een grote rol in vrijwel alle samenlevingen en moet ten strengste bewaakt worden, omdat het voortbestaan van de gemeenschap er van afhangt. Ook in de moderne westerse maatschappij komt dit verschil nog dagelijks tot uitdrukking, al is het (wat betreft seksuele taboes) in mindere mate. Seksueel contact wordt als een grensovertreding gezien en is daarom gebonden aan strenge verboden. Met name de lichaamsvochten worden als gevaarlijk beschouwd. Zo is sperma omgeven met taboes en geldt het als onrein (Labrie: p. 58).

1.6.3 Lichaamsdelen

De huid heeft een aparte status. Hij vormt de grens tussen ‘binnen’ en ‘buiten’ en waar hij aan de ene kant in aanraking komt met de buitenwereld, beschermt hij ons tegelijkertijd tegen die ‘Ander’ en tegen de ingewanden, afvalstoffen en lichaamsvochten die zich in onszelf bevinden. Een wond vormt daarom een dubbel gevaar: aan de ene kant worden we blootgesteld aan de buitenwereld en tegelijkertijd kunnen er dingen uit het lichaam stromen die daarin zouden moeten blijven (een grens wordt overschreden). De neus en mond hebben ook een dubieuze functie: aan de ene kant alarmeren zij ons voor onzuiverheden (door stank te signaleren bijvoorbeeld), maar aan de andere kant zijn het kwetsbare organen die het onzuivere naar binnen laten. Bovendien produceert de mond speeksel, iets wat in veel culturen als een besmettelijke kracht wordt gezien en daarom wordt gevreesd (Labrie: p. 57).

Ook de anus is een beladen lichaamsdeel, niet alleen vanwege de afvalstoffen die er uit komen, maar ook vanwege de mogelijkheid dat er iets in gaat. Met name in culturen waarin homoseksualiteit taboe is, is de anus omstreden. ‘Penetratie wordt gezien als een vorm van feminisering, als een vorm van seksuele vermenging die onrein is en leidt tot statusverlies’ (Labrie: p. 57).

1.6.3 Morele kwaliteiten

Labrie beschrijft dat rond 1915 properheid en netheid de ‘kardinale deugden’ van de burger zijn en dat zij het ‘zichtbare bewijs van een zuivere moraal’ zijn (Labrie: p. 18). Dit zorgt ervoor dat wie een proper voorkomen had, beschouwd werd als gezond en dat het de voorwaarden waren voor een arbeidzaam en succesvol leven. Hygiëne bepaalt dus je positie in de samenleving. Ook hier is er een verzet tegen vuil dat wordt geassocieerd met de Ander. Wie zich niet reinigt brengt vuiligheid en chaos met zich mee en moet dus van de samenleving geweerd worden. Zoals eerder al aangestipt stelt Douglas dat ziekten vaak verklaard worden door een overtreding van de morele normen en waarden.

1.7 Zuiverheid in kunst, wetenschap en natuur

Hertmans beschrijft in zijn essay dat er volgens hem twee manieren zijn waarop zuiverheid in de kunst aan bod kan komen: als ritueel of als ritus. Door in een theaterstuk obscene taferelen uit te voeren, krijgen deze een ‘morele schijn van katharsis’. Hierdoor houden we, onder een dekmantel van het esthetische, moedwillig ons verlangen naar het obscene in stand. De intentie om een grens in stand te houden tussen heimelijk koesteren en openlijk belijden van obsceniteit is volgens Hertmans een ritueel (van bevrediging uit angst). Hij stelt echter dat het ook mogelijk dat een kunstwerk gebruikt wordt in een poging om het obscene juist uit te bannen, het te bezweren, waardoor de handeling als ritus gezien kan worden (Hertmans: p. 8). Volgens Hertmans kiezen we tussen bevredigen of uitbannen wanneer zuiverheid in de kunst aan bod komt. Waarbij laatstgenoemde sterk overeenkomt met de oude riten die onder andere door Mary Douglas veelvuldig worden aangehaald in haar beschrijvingen van zuiverheid. Het obscene zoals door Hertmans beschreven is iets dat zich buiten de ideologie van (onder andere) de kunst plaatst, maar wat er tegelijkertijd altijd deel van uitmaakt. Toch wordt voortdurend het ideaal van de zuivere kunst nagestreefd, zoals door Paul Gauguin, Franz Marc en Piet Mondriaan. De retorica van het zuivere speelt zowel in hun geschriften als in hun werk een belangrijke rol. ‘De zuivere kunst is het medium bij uitstek waarlangs men doordringt tot het Zuivere zelf, tot de wereld van essenties die achter de tastbare werkelijkheid verborgen ligt. Ook hier gaat het weer om het streven naar een vaste en onveranderlijke orde’ (Labrie: p. 22). Volgens deze kunstenaars staat de werkelijkheid gelijk aan chaos en is het van belang deze werkelijkheid in kunst te abstraheren. Halverwege de negentiende eeuw streeft men binnen de literatuur naar zuivere poëzie, zoals voorgeschreven door de *l’art pour l’art*-leer waarbij het kunstwerk op zichzelf staat zonder sociale of religieuze bindingen.

Ook in de wetenschap is er het streven naar zuiverheid: 'Wetenschap wil zuivere wetenschap zijn: wetenschap als een doel op zich' (Labrie: p. 23). Toegepaste wetenschap wordt vertroebeld door bovenliggende belangen, waaraan men in de zuivere wetenschap wil ontsnappen. Ook hier worden dus grenzen getrokken die zich afzetten tegen een ongeoorloofde vorm van vermenging.

Veelal wordt de natuur als zuiver gezien: wie zich overgeeft aan de wetten van de natuur kan zuiver leven. Alleen op die manier kan afstand worden genomen van arbeid, gewinzucht en consumptie, oftewel alles wat kunstmatig is. Bovendien is het natuurlijke leven vrij, 'een vrijheid die vooral op seksueel gebied wordt gepropageerd' (Labrie: p. 19-20).

1.8 Enkele conclusies

Binnen religie, kunst en wetenschap, maar ook wat betreft orde, identiteit en hygiëne gaat men uit van een fundamenteel verschil tussen zuiver en onzuiver. Hoewel de inhoud van deze begrippen wezenlijk verschilt per terrein, worden die begrippen binnen een cultuur toch op analoge wijze gehanteerd. Daarbij is het belangrijk te beseffen dat zuiver en onzuiver conceptuele categorieën zijn. De begrippen kunnen steeds een andere invulling krijgen, het gaat dan ook niet om hun inhoud maar om hun functie: het aangeven van grenzen tussen steeds twee gebieden.

Zuiverheid staat in eerste instantie voor ordening. Mary Douglas verwerpt de aanname dat reinigingsrituelen in primitieve culturen voortkomen uit angst voor ziekte (en dus puur van hygiënische aard zijn) en toont aan dat zuiverheidsvoorschriften gaan over het op een actieve manier creëren van orde in chaos en ter bevestiging van sociale orde.

Waar toe men zich ook richt (religie, de natie, de kunst), in alle gevallen roept het zuiverheidsideaal zijn eigen tegendeel op. Wat zuiver is valt binnen de eigen groep, de Ander wordt gezien als onzuiver. Het bepalen van de grenzen van een groep of samenleving is nauw verwant aan het stellen van eigen grenzen en het definiëren van een eigen identiteit in relatie tot wat daarbuiten valt.

2. Zuiverheid in *Zilver of Het verlies van de onschuld*

‘Hij wilde sterk zijn met de sterke, dichter met de dichter. Zij leken edel en knap, nu zijn zij vuil en voos. (..) Het vragen put hem uit. Leven is een licht dat hem beangstigt. Hij wil het donker in, reizen naar de zuiverheid.’²

2.1 Inleiding

Zilver of Het verlies van de onschuld verscheen in 1988. Het is de eerste roman van de hand van Adriaan van Dis. De auteur debuteerde vijf jaar daarvoor met de novelle *Nathan Sid*. *Zilver* kan worden gezien als een vervolg op deze novelle. Hoofdpersoon Zilver is als de oudere broer van Nathan: beide jongens voelen zich een buitenstaander in het leven dat ze leiden en groeien op tussen twee culturen.

De dertienjarige Zilver is op zoek naar zijn identiteit en wil zijn romantische verlangens concreet maken. Hij merkt echter dat de wereld die hij uit boeken kent, heel anders is dan de werkelijkheid. Daarnaast verkeert hij in een constante twijfel, omdat hij heen en weer geslingerd wordt tussen tegenpolen: de hoge en de lage klasse; verheven kunst en brute kracht; meisjes en jongens. De roman bestaat uit drie delen: ‘Het huis’, ‘Oudleede’ en ‘De stad’, die elk een fase in de volwassenwording van Zilver vertegenwoordigen.

Voordat *Zilver* verscheen, publiceerde Van Dis al het verhaal ‘Zoen’, dat weer daarvoor in afleveringen in *Avenue* verscheen. Recensent Koos Hageraats schreef in *De Tijd*: ‘Het zou aardig zijn de drie verschillende versies naast elkaar te leggen en te bestuderen. (..) de zuiverheid is eruit gehaald (Hageraats 1988).’ In dit hoofdstuk wordt de roman niet vergeleken met zijn eerdere verschijningsvormen, maar wordt hij wel naast de theorieën over zuiverheid gelegd. Uit een motievenanalyse zal blijken dat *Zilver* juist doordrenkt is met verwijzingen naar zuiverheid. Eerst wordt er een overzicht gegeven van de concrete motieven in de roman, vervolgens van de abstracte motieven, om te besluiten met het leid- en grondmotief.

² Dis, A. van, *Zilver of Het verlies van de onschuld* (1988). In: *De karakterromans* (2004), p. 105.

2.2 Korte samenvatting van het verhaal

Zilver vertelt het verhaal van een eenzame jongen van dertien jaar, die wordt opgevoed door zijn gouvernante ‘de Juffrouw’. Zijn ouders overleden toen hij jong was; hij kent hen alleen van foto’s en uit verhalen. Aan het begin van de roman heeft Zilver het Boek met Duizend Platen ontdekt, een seksueel getint boek dat van zijn vader is geweest en dat vol staat met afbeeldingen van mensen uit andere culturen aan de hand waarvan hij de verschillen tussen man en vrouw leert kennen. Zilver is een dromerige jongen. In schriften noteert hij zijn Eerste Keren, verboden geuren en de dingen die hij voelt. De Juffrouw vindt dit maar niets en wil dat hij zich op zijn school concentreert; daar gaat het Zilver namelijk een stuk minder soepel af dan in zijn droomwereld.

Zilver wordt door de Juffrouw sober opgevoed. Zij vindt het vooral belangrijk dat hij netjes spreekt en een scheiding in zijn haar aanbrengt. Hij wil echter op avontuur en de wereld verkennen. Na een indrukwekkende droom besluit hij het vrije pad op te gaan. Wat een reis naar Afrika moet worden, loopt echter al vast op het station, waar hij wordt beroofd door zwervers en door de spoorpolitie wordt uitgeleverd aan de Juffrouw. Zij besluit samen met het schoolhoofd dat Zilver het jaar erop naar kostschool moet. Op Oudleede in de Achterhoek zal hem de nodige discipline bijgebracht worden.

Zilver wil zijn leven beteren en niet langer dagdromen; hij denkt dat alleen de liefde hem nog kan redden. Zilver wordt verliefd op Marieke, een meisje uit de derde klas, maar dit loopt op niets uit. Vervolgens doet hij mee aan de schoolmusical; tot zijn teleurstelling krijgt hij een bijrol. Hoofdrolspeler Tom zoekt toenadering tot Zilver, vraagt hem of hij van jongens of meisjes houdt en is handtastelijk. Zilver houdt hem af.

Op Oudleede leert Zilver de tegenpolen László en Douzy kennen. László helpt hem bij het touwklimmen, terwijl Douzy hem wil leren dichten. Dat Douzy meer wil dan dat, blijkt wanneer hij Zilver streelt. Zilver gaat niet in op zijn avances. Wanneer hij een weekend mee naar huis mag met Douzy wordt Zilver geconfronteerd met hun klassenverschil, bovendien denkt hij dat hij verliefd is op Douzy’s moeder. Terug op Oudleede meldt hij zich aan bij de Vrienden van het Vrije Veld in de hoop dat de (liefde voor de) natuur zijn geest kan reinigen, maar ook zijn nieuwe ‘vrienden’ blijken voos (ze bezoeken de hoeren in plaats van een museum). Wanneer László en Douzy hem verraden, door er met elkaar vandoor te gaan, ziet Zilver zelfmoord als de enige oplossing. Toch durft hij hier niet tot over te gaan.

Terug bij de Juffrouw voelt Zilver zich langzaam weer zichzelf. Hij leert de volkse Linda kennen die hem mee uit dansen vraagt. Wederom wordt hij geconfronteerd met zijn gebrek aan sociale vaardigheden. Linda lijkt het niet erg te vinden, maar wanneer Zilver niet met haar wil zoenen noemt ze hem een ‘mietje’. Hij is beledigd en zoekt Tom op om te testen of hij op hem valt. Uiteindelijk besluit Zilver dat hij ‘het’ moet leren van een hoer.

De roman eindigt met de dubbelzinnige zin: ‘Hij hoort bij de mannen’ (p. 121). Met deze zin laat Van Dis in het midden wat Zilvers seksuele voorkeur is: Zilver hoort bij de mannen omdat hij ontmaagd is en dus een ‘echte man’ is óf Zilver weet na zijn bezoek aan de prostitué definitief dat hij op mannen valt.

2.3 Concrete motieven

Concrete motieven bevinden zich zoals gezegd op het letterlijke niveau van de tekst, ze beschrijven de handelingen. Het zijn de dragers van de abstracte motieven die later in dit hoofdstuk behandeld zullen worden.

2.3.1 Het Boek met Duizend Platen

Zilver opent met de zin: ‘Zilver bladert in het Boek met Duizend Platen’ (p. 11). Dat het boek meteen in de eerste zin genoemd wordt, geeft aan dat het een belangrijke rol speelt in de roman. Het boek is van zijn overleden vader geweest, waardoor het een extra bijzondere betekenis heeft voor Zilver. Zijn vader reisde namelijk de hele wereld over en was een ‘ladykiller’, precies wat Zilver ook het liefste zou doen en zijn. Het Boek met Duizend Platen kan gezien worden als katalysator van de gedachten en handelingen van Zilver in de roman. Het laat hem kennismaken met andere culturen, ziekten en seksualiteit en is daardoor de voedingsbodem van Zilvers verlangen naar andere werelden en zijn verlangen naar seks. Ook keert hij steeds terug naar het boek om er nieuwe informatie in op te zoeken, bijvoorbeeld wanneer hij condooms heeft gekocht en niet weet wat ‘met of zonder’ betekent (p. 23) of wanneer hij voor het eerst een tinteling ervaart na de aanraking door een jongen (p. 57).

2.3.2 Schriften met Eerste Keren

In schriften schrijft Zilver over alles wat hem vreemd is, maar wat hij niet mag vergeten, zogenaamde Eerste Keren. Zilver noteert ook de verboden dingen, ‘zoals snuiven aan de kammen van de Juffrouw en hoe de nacht ruikt als hij eigenlijk moet slapen’ (p. 14). Verder spaart hij de woorden van nozems; hij houdt van hun stoere klanken (de Juffrouw noemt hun taal te ruw). Na zijn aanraking met zwervers schrijft hij door hen gebruikte vieze woorden in

zijn schrift, maar krast ze daarna meteen weer door. ‘Hij haat zijn oren, gespist op elke vloek, zijn ogen, loerend naar bobbel in bloezen en gulpen. Hij mag dan netjes praten, vanbinnen is hij vuil’ (p. 30). Als straf prikt hij zich met een pen in zijn pols tot hij bloedt, alleen pijn is een zuiver gevoel. Zijn schriften brengen Zilver regelmatig in de problemen: de Juffrouw heeft er één verscheurd en één afgepakt en op Oudleede lezen de jongens elkaar er hardop uit voor; zijn gedachten liggen op straat. Met zijn schriften creëert Zilver een eigen variant van het Boek met Duizend Platen.

2.3.3 Seksuele gedachten en handelingen

Steeds vaker dringen zich seksueel getinte fantasieën aan Zilver op:

‘Hij bedenkt zoveel nieuwe slechte dingen dat zijn schrift er vol van staat. Hoe hij over meisjes vliegt en in hun bloezen kijkt en soms ook onder hun rokken om te zien hoe rood het is. In landen waar de meisjes nog in hutten wonen sluiten ze menstruatiemeisjes op. (..) Het is niet ongevaarlijk om eronderdoor te vliegen want één druppel doet vruchten van de bomen vallen, laat ivoor zijn glans verliezen en het ijzer roesten’ (p. 17).

Volgens Zilver is het allemaal de schuld van ‘wat er in zijn liezen broeit’ (p. 17). Zilver heeft gedurende de hele roman seksuele fantasieën. Dit begint met dromen over zoenen maar gaat al snel over in het verlangen om een zaadlozing te krijgen. Wanneer Zilver voor het eerst condooms gaat kopen, is hij zich erg van zichzelf bewust. De drogisterij die ze verkoopt, staat in de straat waar asocialen wonen; zijn pakje wordt in bruin papier verpakt: ‘Snel, geheimzinnig – Zilver ziet alleen twee handen en een stukje hoofd – hier gebeurt iets wat niemand weten mag’ (p. 23). Het condoom zelf lijkt volgens hem op een kleverige vinger. Met het pakje condooms in zijn bezit, sluit hij zich op in de boekenkamer van zijn vader en beleeft hij zijn eerste ejaculatie. Ook hierna heeft Zilver voortdurend seksueel getinte mijmeringen en dromen. Voor iedereen die op zijn pad komt lijkt hij een bepaalde genegenheid te voelen. Toch ervaart hij nooit echte liefde en slaat daardoor altijd de twijfel toe.

2.3.4 De Juffrouw

De Juffrouw staat voor alles wat Zilver niet wil. Wanneer hij droomt van roodgeverfde lippen denkt hij eraan dat zij haar lippen nooit stift: ‘geen kleur komt over haar strenge lijnen’ (p. 13). Zilver wil groots en meeslepend leven, maar de Juffrouw is stil en teruggetrokken: ‘Haar koekje eet zij als een muis, je hoort haar tanden niet. Ook Zilver kan kauwen zonder knars en roeren zonder dat zijn lepel het kopje raakt. Hij wordt in stilte opgevoed’ (p. 13).

Zilver wil naar het buitenland, naar Afrika. Een droom doet hem inzien dat hij zich moet afzetten tegen de Juffrouw.

2.3.5 Diefstal

Er is meerdere keren sprake van diefstal in de roman. Wanneer Zilver wegloopt van huis heeft hij daartoe geld gestolen uit de huishoudportemonnee van de Juffrouw. Van dat geld wordt hij op het station beroofd door zwervers. Om met Marieke naar de kermis te gaan, steelt hij opnieuw van de Juffrouw. Zilver neemt een krantenwijk, zogenaamd om het van de Juffrouw gestolen geld terug te betalen, maar vooral om indruk te maken op Marieke en komt opnieuw in de problemen. Om de arme vrouwen gratis de krant te kunnen laten lezen, moet hij weer ‘lenen’ van de Juffrouw. Omdat Zilver steelt voor een zuiver doel voelt hij zich een soort Robin Hood, een John Silver; tot hij zelf – opnieuw – bestolen wordt. Tijdens het innen van het abonneegeld voor zijn krantenwijk, betast een zwangere vrouw hem in haar gang en gaat er met zijn geld vandoor. Vanaf dat moment besluit Zilver niet meer te stelen, maar zuinig te leven en zuiver in gedachten te zijn.

2.3.6 Zilvers omgang met meisjes

Zilver wil heel graag met een meisje zoenen, maar keer op keer blijkt dat hij bang is voor het vrouwelijke geslacht. Hij vindt zijn gedachten aan seks vies en wil het liefste zuiver blijven. Ook de meisjes die hij begeert moeten zuiver zijn. Het eerste meisje met wie Zilver verkering heeft heet Anke. Ze logeerde bij hen op de laan en hij gaf haar een porseleinen lammetje. Toen Anke wilde zoenen, ging Zilver daar in mee, maar ‘in zijn hart vond hij het vies’ (p. 18). Wanneer Anke over neuken begon, wilde hij het beeldje terug en gooide het voor haar voeten stuk. Een gebruikt meisje is niets voor hem.

Als Gerard hem een pornoblaadje wil lenen, houdt Zilver dit angstig af: ‘Hij vindt ze slecht en durft er niets opwindends bij te denken. Zij herinneren hem aan volkse meisjes, gretige monden en zwarte lijnen om hun ogen, voor zulke meisjes is hij bang’ (p. 21). En de zwangere vrouw uit zijn krantenwijk dringt zich, tegen zijn wil in, steeds op in zijn gedachten. ‘Hij zou wel anders willen denken, maar sinds het Bloemenkwartier bloeien borsten in zijn hoofd’ (p. 46), hij komt er zelfs van klaar. Als Marieke ook nog eens een vriendje blijkt te hebben, is hij helemaal klaar met meisjes. Zij die eerst als ‘een engel’ voor hem was, is nu ‘verleidelijk en vies’ (p. 47).

Wanneer Zilver Douzy's moeder ontmoet is hij erg onder de indruk van haar. Ze draagt een blauwe jurk met witte vogels en parelsnoeren en draait verheven muziek. Ze is alles wat de Juffrouw niet is en Zilver voelt zich verliefd; hij is zijn fantasieën niet langer de baas:

Weken hield hij zich voor hun verleiding doof, en hier, waar alles zacht en mooi is, juttten zij hem op. (...) Op Oudleede is zijn verlangen naar zoenen en vrijen gegroeid. Na maanden snoeven van de jongens denkt ook hij de liefde aan te kunnen. In de nabijheid van Douzy's moeder overheerst toch weer de angst. (p. 78)

Zilver's verlangen groeit, maar hij blijft zich ook afzetten tegen meisjes en vrouwen omdat hij diep van binnen bang voor hen is (en voor zijn eigen gedachten en seksuele gevoelens die zij bij hem oproepen). Ook vindt hij dat hij met zijn verlangens de moeder van Douzy bevuilt, en dat mag niet.

2.3.7 Douzy en László

Door gebrek aan mannelijke voorbeelden in huis voelt Zilver altijd de behoefte om bij de mannen te horen. Op school sluit hij een vriendschap met Gerard, maar hij leert pas echt met jongens omgaan wanneer hij naar kostschool gaat. Op Oudleede verzet hij zich eerst tegen zijn nieuwe omgeving: 'Vreemde jassen dringen aan de kapstok en alle jongens stinken.' Al snel raakt hij bevriend met de joodse László, die hem leert touwklimmen. Er komen echter meer gevoelens om de hoek kijken, want ook al verbiedt Zilver zichzelf te dromen, bij László beeldt hij zich een ridderharnas in als hij naar zijn harde spieren kijkt.

Zilver is benoemd tot knecht van Jonkheer Douzy, die hem zal leren dichten. Zilver hoopt zo zijn verlangen naar zuiverheid tot uitdrukking te kunnen brengen: 'Dichten over hoe Douzy ruikt. Zijn pijp is zoet, zijn kin en wangen glanzen van de aftershave, niemand loopt er met zo'n geur. Als de bergschoenen van zijn vader, zo ruikt Douzy tussen zure jongens' (p. 70). Zelfs zijn ondergoed ruikt zoet, maar ook Douzy blijkt 'vuil' te zijn: 'Zilver schopt tegen zijn bed. De dichter laat een wind. Zilver wil nog zeggen dat hij streeft naar zuiverheid. Douzy snurkt' (p. 74). Wanneer Douzy hem streelt voelt Zilver geen tinteling, hij wijst hem dan ook af. Vanaf dat moment is hij geen knecht meer, maar staan ze op gelijke voet. Zilver dicht over mannenwangen en krachtige armen, maar voelt ook schaamte en angst: 'Was Douzy's strelen zo vuil als het tasten van de zwerver (...)?' (p. 75).

2.3.8 Scheermesjes

Op twee plaatsen in de roman heeft een scheermesje, of eigenlijk de handeling die daarmee uitgevoerd wordt, een belangrijke rol. De eerste keer is wanneer Zilver zijn geslachtsdeel

scheert en ook meteen het haar op zijn kin, zijn snor en zijn wenkbrauwen afscheert om het haar sneller te laten groeien en mannelijker te worden. Dit is het moment waarop de Juffrouw definitief besluit hem naar Oudleede te sturen. Volgens de folder van de school wordt een jongen daar een man; Zilver heeft zijn doel dus indirect bereikt. Wanneer Zilver onder de veldexcursie van Oudleede uit wil komen, zet hij wederom een scheermesje in. Hij maakt allemaal hele kleine sneetjes in zijn voorhoofd en doet alsof hij een hersenschudding heeft. Zijn list werkt en Zilver gaat niet mee op veldtocht.

2.3.9 Aansluiting bij Vrienden van het Vrije Veld

Nadat Zilver gevoelens krijgt voor de moeder van Douzy vindt hij dat hij weer 'heel' moet worden, dus sluit hij zich aan bij de Vrienden van het Vrije Veld: 'Te lang was hij doof en blind voor de natuur. Licht en kleuren in het landschap gaat hij bestuderen' (p. 83). Met hen maakt hij tochten door de natuur: 'Zilver haalt diep adem, hij voelt de zuiverheid al stromen' (p. 86). Maar ook zij blijken voos, want onder de dekmantel van een excursie naar het Fabrieksmuseum bezoeken zij de hoeren.

2.3.10 Bezoek aan prostitué

Tegen het einde van de roman bezoekt Zilver voor het eerst de hoeren, samen met de Vrienden van het Vrije Veld. Ze worden aangetrokken tot een vrouw 'vol en wit' die Zilver als een 'bidprent' vindt: 'Zij leest gedichten, zo'n vrouw zit boordevol gevoel. Hij zou haar willen redden, want hij zag haar droevig kijken. Zij is te verlegen om een hoer te zijn. (..) Zo wil hij zijn, een zuiverend vuur.' (p. 93). Op de allerlaatste bladzijden keert Zilver terug naar de hoeren om zich te laten ontmaagden, hij verliest hier definitief zijn onschuld.

2.4 Abstracte motieven

Abstracte motieven zijn handeling overstijgend, ze zijn te 'lezen' op het figuurlijke niveau van de tekst en komen vaak voort uit de concrete motieven.

2.4.1 Werkelijkheid versus droom

Zilver is een gevoelige jongen die, als hij zijn ogen sluit, 'alles dromen kan' (p. 11). Dat is dan ook nodig om aan de saaie en strenge opvoeding van de Juffrouw te ontsnappen: 'Wat niet mag of wat je niet durft kun je allemaal verzinnen' (p. 16). Zilver droomt graag en veel, het liefste over vliegen: 'Hij vliegt weer verder. Nu is hij een zwaan, door golven schoongewassen. (..) Als een pluus dwarrelt hij in haar mond' (p. 12). Zilvers verlangen om te vliegen hangt samen met zijn verlangen naar het zuivere.

Zilvers echte naam komen we niet te weten, wel wordt duidelijk dat hij zich niet alleen wat betreft zijn naam wil meten aan John Silver (piraat uit *Schateiland* van Robert Louis Stevenson), maar dat hij zich ook diens uiterlijke kenmerken en leefsituatie inbeeldt. Zilver ziet zijn zolder als een kraaiennest en hij stampet op de trap met een denkbeeldig houten been: ‘Schateiland? ... daar ligt het, geel zand in de branding. (..) Hij heeft een houten been, een snor. Hemd open tot zijn buik, zijn gouden oorbel kietelt als een tergende kus. (..) [De Juffrouw] weet niet dat zijn kraaiennest hier tussen de balken zit en dat hij zich noemt naar een kaperkapitein’ (p. 11-12). Zilver vlucht in zijn fantasiewereld. Naast de vergelijking met John Silver, spiegelt Zilver zich ook later in de roman aan fictieve figuren: ‘Ook Zilver is een Parcival, in een bootje voorgetrokken door een zwaan. Over water dat geen rimpeling van stromen kent, waar geen borstenwolk in spiegelt, op zoek naar de graal van zuiverheid’ (p. 64). Deze vergelijking maakt hij wanneer hij zijn seksuele gedachten tracht te verdringen. De zwaan, met zijn witte vleugels, staat voor zuiverheid en Zilvers verlangen te vliegen.

Wanneer Zilver droomt van een geketende worstelaar die de Juffrouw in haar strot heeft gebeten, weet hij het zeker: hij moet losbreken, weg van de Juffrouw en zijn leven vol fantasieën, op reis naar de werkelijkheid. In vergelijking tot de wereld uit zijn dromen en boeken, valt het echte leven Zilver zwaar. Hij is op zoek naar zuiverheid, naar het schone, maar komt enkel vuiligheid tegen. Zo blijken er op het treinstation, zijn eerste stop naar de vrijheid, geen treinen naar Afrika te vertrekken:

De sporen waaien uiteen, Zilver staat er middenin, hij kan geen zuiden vinden. Wel ziet hij achter roestige wagons sjofele mannen staan. Zwervers? (..) De dikste krabt zijn nagels schoon met een lang mes, het vuil veegt hij af aan zijn broek. (..) De vierde drinkt bier uit een fles, hij gorgelt en spuugt schuim met bloed. Hij heeft een hazenlip, zijn gebit draait in zijn mond. (p. 27)

De zwervers beroven Zilver niet alleen van zijn geld, maar ook van zijn utopisch wereldbeeld. Zilver ziet niet langer het schone in de wereld, maar juist het vuile. Bij de spoorpolitie moet hij wachten in een kamer met banken waarin vieze woorden zijn gekrast.

Voor zijn krantenwijk bezorgt Zilver in het Bloemenkwartier, hij houdt niet van die wijk. Hij zag er een man zijn vrouw slaan en Zilver voelt er zich niet thuis (hij loopt te stijf, groet te netjes). Hij komt er in woonkamers zonder boekenkasten en blaast op een trompet vol roet, ‘(..) zodat hij bij een vrouw met een vet schort zijn gezicht moest wassen. Haar washandje stonk (..)’ (p. 42).

Ook wanneer Zilver besluit om niet mee te gaan op veldtocht, is een droom de oorzaak van deze beslissing.

2.4.2 Huiselijkheid en stilstand versus reizen en beweging

Zilver verlangt naar vrijheid, hij wil nieuwe dingen zien, verre oorden ontdekken. Hij wil losbreken van de Juffrouw die zijn dromen niet snapt en die hecht aan degelijkheid. ‘Wat kan zij stijf lopen’ (p. 13) denkt hij als hij haar ziet, ook de tuinman zwijgt en loopt op sokken. Na zijn droom wil Zilver weg van huis. ‘Ontkomen aan het ritme van de dagelijkse dingen. (...) Is het verbeelding dat buiten alles in beweging is? Treinen doenken in de verte, vliegtuigen schrijven witte strepen in de hemel, zelfs de duiven in de goot klapwieken reislustig. Wie vastzit is Zilver’ (p. 25).

2.4.3 Eenzaamheid en zoektocht naar identiteit

Dat Zilver worstelt met zijn identiteit komt voornamelijk voort uit zijn gevoel een buitenstaander te zijn en nergens thuis te horen. Dit verklaart zijn fascinatie voor gekleurde mensen: ook zij zijn bij hem in het dorp een minderheid, op zijn school zitten er slechts twee. Hij kent hen voornamelijk uit de boeken van zijn vader: ‘De negers beschouwt hij als zijn vrienden. Hij houdt zo van de kleur van Afrika’ (p. 20). Ook tot andere minderheden voelt Zilver zich aangetrokken, zoals tot de joodse jongen Hendrik Mossel: ‘Voor Zilver is hij een held, alleen en dapper. Jood zijn is een stille wens’ (p. 27). Zilver is blank en niet joods, maar als wees is hij toch een eenling. Het meeste nog mist hij een broer, als voorbeeld van hoe het hoort: ‘Al in zijn oudste schrift wenst hij een sterke broer die alles uitlegt en een voorbeeld is. (...) Maar beter zou nog zijn een zwarte broer, die hem na staat als zijn schaduw’ (p. 20). Door het gebrek aan mannelijke voorbeelden, heeft Zilver vaak het gevoel buiten de boot te vallen: hij praat te hoog, hij loopt verkeerd en hij mist de (vanzelfsprekende) zelfverzekerdheid van een man.

Keer op keer valt Zilver tussen wal en schip. Wanneer hij indruk wil maken op Marieke met (gestolen) geld voor de kermis snauwt zij hem toe geen foioenmeid te zijn en wanneer hij gaat werken voor zijn geld wordt hij in de wijk waar hij zijn kranten bezorgt weggekeken omdat hij een te net voorkomen heeft. Doordat de Juffrouw hem afgezonderd opvoedt, heeft hij ook nog een sociale achterstand. Hij vindt het lastig contacten te leggen, kan niet dansen en weet niets van muziek en kunst: ‘Het is de schuld van de Juffrouw met haar radio, alleen die stomme nieuwsberichten, nooit klonk in zijn huis viool. (...) De Juffrouw praat nooit over kunst, zij kent alleen het tropenschilderij en de ingelijste bloemenwei’ (p. 78). Zilver denkt

dat dichter zijn hem een identiteit zal verstrekken: ‘Dichter voor de eeuwigheid, Oudleede zal weten wie hij is’ (p. 71).

Wanneer Zilver bij Douzy thuis komt, voelt hij zich een valse noot. Later noemt hij zichzelf een vogel die nergens thuis is. Mary Douglas stelde dat de hang naar zuiverheid onder andere voortkomt uit de angst om afwijkend te zijn en buiten de sociale orde te staan. Deze angst is op Zilver van toepassing. Het sociale onderscheid tussen laag en hoog dat telkens terugkomt in de roman benadrukt dat Zilver overal tussen valt. Hij hoort niet bij de elite, maar ook niet bij het volk. Ondanks zijn pogingen zich aan te passen aan zijn omgeving en zijn streven naar zuiverheid, blijft hij de gedoodverfde buitenlander.

Zijn twee beste vrienden Douzy en László mogen elkaar niet: ‘Hij houdt van allebei, maar zij niet van elkaar’ (p. 95). Wanneer zij samen op veldtocht zijn, Zilver blijft thuis omdat hij niet wil kiezen tussen zijn vrienden, vrijen de twee echter met elkaar en gaan ze er samen vandoor. Zilver blijft alleen achter op Oudleede.

2.4.4 Ontluikende seksualiteit, mannelijkheid en homo- versus heteroseksualiteit

Centraal in *Zilver* staat de ontluikende seksualiteit van de hoofdpersoon. Hoewel hij zoenen en seks maar vreemd en eng vindt en hij zelfs bang is voor meisjes, is er tegelijkertijd niets wat Zilver liever zou uitproberen: ‘Hij droomt van zoenen’ (p. 11). Als Zilver droomt van zoenen, denkt hij aan rode lippen en tanden die schitteren als witte veren, aan het meisje van de Prodentreclame. Hij vergelijkt zich daarnaast voortdurend met de jongens om zich heen en maakt zich met name druk om de grootte van zijn penis (en wat daar uit hoort te komen). Wanneer Zilver zichzelf voor het eerst aftrekt, moet hij daar alleen maar van plassen. Een poging later komt er wel wat plaksel uit, ‘maar wit, zoals het kleurt bij grote jongens, wit was het niet’ (p. 19). Wanneer hij daadwerkelijk voor het eerst klaarkomt, ervaart hij het gevoel te vliegen: ‘Hij vliegt boven bergen borsten, zeeën rode monden, hoog en ijl, en dan komt het, wit, lauwwarm wit, tot over zijn gezicht. Zijn spieren prikken. Zilver is een man’ (p. 24).

De ontdekking van seksualiteit gaat bij Zilver gepaard met onzekerheid over zijn eigen uiterlijk en – met name – over zijn geaardheid. Hij heeft een idealistische liefde voor meisjes en vrouwen, maar ontdekt ook niet ongevoelig te zijn voor jongens. Zilver koppelt seksualiteit vaak aan mannelijkheid. Een fantasie over zoenen eindigt in een droom waarin hij zijn spieren spant. Wanneer Tom, de hoofdrolspeler uit de musical waarin Zilver speelt, hem op de man af vraagt of hij van jongens of van meisjes houdt, slaat zijn stem over van verontwaardiging:

‘Hij is een man, verdomme. Alleen omdat hij nog niet zoent en in de pauze liever wafels eet dan vuilbekt in het fietsenhok, is hij zeker bang voor meisjes’ (p. 55-56).

2.4.5 Schoonheid en zuiverheid versus vuiligheid en verval

Zilver opent met een passage die illustratief is voor de rest van de roman:

Zilver bladert in het Boek met Duizend Platen. Hij kijkt naar een man die niet kan lachen. Zweren op zijn mond, zijn neus weggerot, wat tussen zijn benen hangt is rood en ziek. Hij is kaal. Syfilis in het laatste stadium, staat er onder. Met zijn lippen heeft deze man vrouwen gezoend, met zijn neus hun geuren opgesnoven. (...) Zilver voelt aan zijn krullen en likt zijn lippen. Hij is nog heel. (p. 11)

Wanneer Zilver in het Boek met Duizend Platen bladert, wordt hij geconfronteerd met een man die ten onder gaat aan syfilis, een seksueel overdraagbare aandoening. Seksueel contact wordt dus direct in contact gebracht met de aftakeling van het lichaam: zweren, een weggerotte neus en een rood en ziek geslachtsorgaan, deze man is ‘kapot’. Niet veel later plaatst Zilver zich tegenover deze man. Hij heeft nog niet eens gezoend, hij is nog ‘heel’. Dat is hoe de wereld ook moet zijn volgens Zilver: ‘Zilver houdt van hele dingen. (...) De wereld moet mooi zijn, als een pasgeverfde plank, glimmend, zonder een spoor van verval’ (p. 80).

Wanneer Zilver wordt overmand door zijn ‘vuile’ gedachten, denkt hij dat slechts één ding hem kan genezen: de liefde. ‘Zuiver zal zijn liefde zijn, niet ruw. Strelend. Geen zwerversvloeken maar fluisterwoorden’ (p. 33). Overal kijkt Zilver naar meisjes en wanneer hij zijn oog heeft laten vallen op Marieke, wast hij zich met de zoetste zeep en hoopt hij dat zij verliefd zal worden op zijn geur. Als ze samen naar de kermis gaan, heeft hij zich ‘extra zoet gewassen’ (p. 37). Hoewel hij het niet letterlijk aan zuiverheid koppelt, verlangt Zilver altijd naar de zuivere kleur wit. Hij droomt van witte vleugels, witte tanden en wanneer hij zich aftrekt moet het plaksel wit kleuren. Niet gek dus dat Mariekes nagelranden glimmend wit zijn, net als haar tanden. Het enige nadeel is dat ze een beetje plat spreekt.

Door de hele roman wordt het ‘onzuivere’ gekoppeld aan uiterlijke kenmerken: de passage van de man met syfilis, een jongen uit Zilvers klas die zegt dat je van klaarkomen haren op je vingers krijgt en ga zo maar door. De zwervers die Zilver op het station ziet zijn onzuiver en dit is aan hen te zien: de een heeft een hazenlip, de ander is dik en boert en de laatsten stinken. Wanneer Zilver heeft gestolen, denkt hij dat dit aan zijn handen af te lezen is: ‘klef, zenuwolkjes onder de nagels, niet de handen van een eerlijk man’ (p. 38). Wanneer hij een

pukkel heeft, denkt hij dat dit ligt aan zijn fantasieën. Hij is bang dat zijn vuile gedachten aan hem af te lezen zijn, alsof ze worden geprojecteerd op zijn uiterlijk.

2.5 Leidmotieven en grondmotief

Zilver beschrijft het leven van een puber en alles wat daarbij komt kijken: de zoektocht naar identiteit, ontdekking van seksualiteit en het zoeken van een plaats in de wereld. Wanneer wordt gekeken naar alle motieven die in de roman aanwezig zijn, kan worden geconcludeerd dat *het verlies van de onschuld* het grondmotief is van de roman. *Zilver* is aan het begin van de roman nog een vrij onschuldige jongen, maar naarmate de roman vordert verliest hij zijn onschuld. Dit zit hem met name in zijn ontluikende seksualiteit en zijn lichamelijke veranderingen, maar uit zich ook in de diefstallen ten opzichte van de Juffrouw. Uiteindelijk verliest *Zilver* zijn maagdelijkheid en daarmee definitief zijn onschuld. Er zijn meerdere leidmotieven aan te wijzen in *Zilver*, twee daarvan komen drie keer letterlijk voor in de roman, namelijk: ‘rampspoed zit nieuwsgierigen op de hielen’ en ‘door schade en schande wordt je sterker’ (zie bijlage 1). Maar het verlangen naar het zuivere in het leven en zuiverheid is het belangrijkste leidmotief. Ook al gaat het hier niet om een letterlijke herhaling van een woordgroep, komt het keer op keer terug. Dat zuiverheid hierdoor als een belangrijk leidmotief kan worden gezien, blijkt uit de in de analyse aangehaalde citaten en wordt onderbouwd door bijlage 1. Deze bijlage biedt een overzicht van alle keren dat het woord ‘zuiver’ of ‘zuiverheid’ letterlijk voorkomt in de roman en geeft ook een selectie van de vele keren dat de hang naar zuiverheid indirect aanwezig is in de roman.

2.6 Enkele conclusies

Om het verlangen naar zuiverheid in *Zilver* in kaart te brengen, is er een analyse van de motievenstructuur gemaakt. Hieruit blijkt dat dit verlangen een leidmotief is in de roman; het draagt bij aan het grondmotief van *Zilver*: het verlies van de onschuld. Dat zuiverheid en het verlies van onschuld op deze manier aan elkaar gekoppeld worden, geeft het utopische karakter van zuiverheid weer: het is altijd verbonden aan het onzuivere.

Wanneer we teruggrijpen naar de theorie over zuiverheid zien we dat de Ander vaak de grootste bedreiging van zuiverheid vormt, zo ook bij *Zilver*. Doordat hij in zijn opvoeding door de Juffrouw wordt kleingehouden, schrijft *Zilver* verboden dingen in schriften en steelt hij van haar. Meisjes en jongens vormen een nog grotere bedreiging, hoewel hij streeft naar zuivere gedachten, brengen zij hem het hoofd op hol. In het theoretisch kader kwam sterk naar

voren dat het verlangen naar zuiverheid sterker wordt in onzekere periodes, met name wanneer de persoonlijke identiteit wordt bedreigd. Zilver worstelt gedurende de hele roman met zijn identiteit: kiest hij voor hoog of laag, dromen of daden, vrouwen of mannen? Met de slotzin: 'Hij hoort bij de mannen' (p. 121) laat Adriaan van Dis in het midden wat de seksuele voorkeur van Zilver uiteindelijk blijkt te zijn. Zilvers constante besluiteloosheid maakt hem wellicht nog wel meer tot een buitenstaander dan zijn wees-zijn. Hij is nergens op zijn plaats omdat hij voortdurend schippert tussen uitersten. Zilver is bang voor de Ander in hemzelf; de jongen die volwassen wordt en zijn onschuld verliest.

Alle handelingen van Zilver wordt in *Zilver* gestuurd door zijn verlangen naar zuiverheid. Het verlangen blijkt echter steeds weer een droombeeld. Zijn onzuivere gedachten en verlangens blijven opspelen en ook mensen die hij als zuiver ziet, blijken een andere kant te kennen. Het onderdrukken van lichamelijke lusten is een van de hoofdthema's van de roman, maar dit lukt hem uiteindelijk niet. Hoewel hij zich verzette tegen de Ander (o.a. in de vorm van de Juffrouw, meisjes, Lászlo en Douzy en Douzy's moeder), geeft hij zijn verzet uiteindelijk op wanneer hij op de laatste pagina's van de roman een hoer bezoekt om 'het' van haar te leren.

3. Zuiverheid in *Dubbelliefde*

*'Ik moest weer zuiver worden.'*³

3.1 Inleiding

Dubbelliefde heeft de ondertitel *Geschiedenis van een jongeman*. Deze geschiedenis vertelt over een naamloze ik-figuur die opgroeit in de jaren '60 en '70 en zoekt naar zijn/een identiteit. In plaats van dat hij die vindt, meet hij zich talloze verschillende identiteiten aan. Het zijn rollen die hij met verve speelt.

Het motto van het boek is een citaat uit *Metamorfoze* van Louis Couperus: 'En al zoû ik nu eens schrijven een boek, waarvan de held een modern auteur was; al zoû ik dien held laten schrijven werken, die verwant aan de mijne waren, de held zoû ik niet zijn, zijn kunst niet de mijne: en de roman zoû een roman blijven, niets dan een roman, en zich nooit realizeren tot autobiografie.' Hiermee wil Van Dis duidelijk maken dat het boek geen autobiografie is. Het is echter een feit dat de hoofdpersoon zeer veel overeenkomsten vertoont met de auteur.

Het dubbele uit de titel kan dan ook duiden op het dubbelspel van Van Dis als auteur en hoofdpersoon. Ook kan het staan voor de onzekerheid van de ik-figuur omtrent zijn seksuele geaardheid, diens narcisme en tegelijkertijd zelfhaat en de dubbele gevoelens die hij voelt voor iedereen waar hij om geeft, met name zijn vader.

3.2 Korte samenvatting van het verhaal

De hoofdpersoon van *Dubbelliefde* is een naamloze ik-figuur die opgroeit in Halfstad, een rijke plaats in het Gooi waar hij zich niet thuis voelt. Ook bij zijn moeder en halfzussen is hij niet op zijn plaats (zijn vader is al overleden). Hij twijfelt of hij homo- of heteroseksueel is en zoekt het antwoord in de literatuur. Daarnaast bezoekt hij in Amsterdam de hoeren. Later laat hij zich door een oudere heer inwijden in de mannenliefde. Zodra hij zijn school heeft voltooid, wil hij verhuizen naar de grote stad, om daar te studeren aan de toneelschool en de wereld te tonen wie hij werkelijk is. Deze 'ontsnappingspoging' mislukt al bij zijn auditie aan de toneelschool, waar hij nogal uit de toon valt vanwege het verouderde repertoire dat hij voordraagt. Toch wordt hij toegelaten tot de vooropleiding. Gedurende de zomer blijken zijn artistieke opvattingen echter lijnrecht tegenover die van de Toneelschool te staan.

³ Dis, A. van, *Dubbelliefde. Geschiedenis van een jongeman* (1999), p. 133.

Hij besluit zich in te schrijven voor een studie Nederlands. In deze periode bezoekt hij een bijeenkomst waarin gediscussieerd wordt over de ‘positiebepaling van de homofiele student’ (p. 122). Hier valt hij uit de toon, ten opzichte van de andere bezoekers, omdat hij zich veel excentrieker kleedt dan de overige studenten. Nadat hij model staat voor een naaktreportage, kan de ik-figuur eindelijk een kamer in Amsterdam betalen. Kort daarvoor ontmoet hij Maud die hij nog kent uit Halfstad. Zij zoekt een kamergenoot, maar hij ziet hiervan af omdat zij te deftig is.

Omdat de hoorcolleges Nederlands zijn afgeschaft, sluit de hoofdpersoon zich aan bij een leesgroep over de revolutie en de Griekenlandgroep. Hij haalt geld op voor (de vrouwen van) gemartelde en onderdrukte schrijvers en journalisten. Aan Maud, die werkt voor *De Telegraaf*, vertelt hij een zelfbedachte geschiedenis van een bevrijde Griekse circusbeer. Daarna gaan ze uit in een homobar, die Maud al snel weer verlaat met een groep succesvolle acteurs, terwijl de ik-figuur achterblijft. Ondanks dat het stuk de krant haalt, voelt hij zich de volgende dag zo somber dat hij zich aanbiedt als prostituee.

Hoewel de ik-figuur een eenzame jongen is, bouwt hij al tijdens zijn schooltijd een vriendschap op met Werner. Wanneer hij in Amsterdam gaat studeren, verwatert deze vriendschap tijdelijk. Als Werner uit het leger komt, trekken ze weer veel samen op. De twee trekken in bij Maud, waarna het beter gaat met de ik-figuur. Maud en hij krijgen zelfs een relatie, maar het lukt hem niet zich volledig aan haar over te geven. Hij gaat vreemd met een travestiet en ook Maud blijkt ontrouw. Daarna gaat het bergafwaarts met de hoofdpersoon, hij verkeert in geldnood, verwaarloost zijn studie en ontloopt zijn vrienden en familie. Hij komt pas op latere leeftijd tot inkeer, wanneer hij weer bij Werner intrekt in hun oude studentenhuis. Tijdens de uitvaart van diens vader besluit hij definitief zijn leven te veranderen. Voortaan zal hij zijn ware zelf zijn, hij besluit schrijver te worden.

3.3 Concrete motieven

3.3.1 Toneel

Dubbelliefde begint, na de proloog, met de opvoering van een schooltoneelstuk. De lezer wordt nog even op het verkeerde been gezet en denkt dat de ik-figuur Tony heet. Dit blijkt echter de eerste rol te zijn die we hem zien spelen. Van jongs af aan heeft de ik-figuur willen toneelspelen. Hij zat op school bij het toneel en is vastbesloten het later als vak uit te oefenen. Om die reden wil hij naar de Toneelschool. Eenmaal begonnen aan de vooropleiding, blijkt dat hij wellicht minder geschikt is dan hij dacht. Zijn docent is een aanhanger van het Nieuwe

Toneel en laat de spelers urenlang improviseren, iets waar hij slecht in is (dat bleek al tijdens de eerste passage van de roman). Het inzicht dat hij ook op de Toneelschool niet op zijn plek is, doet een deel van zijn wereld instorten. Hij twijfelt aan zijn talent en verlaat de opleiding.

3.3.2 *Rollenspel buiten het toneel*

Ook buiten de Toneelschool blijft de ik-figuur rollen spelen. Niemand leert zijn ware aard kennen. De lezer wordt op afstand gehouden en komt nooit zijn werkelijke naam te weten. De omslag (van de eerste druk) van de roman toont een lege kamerjas. Het is een hint voor wat ons later te wachten staat, dat de hoofdpersoon ‘leeg’ is, zonder identiteit en vast karakter.

De ik-figuur wil de wereld tonen dat hij heel bijzonder is. Hij ziet het leven als een groot toneelspel, met de garderobe van zijn vader als verkleedkist. In het begin is dit vaak letterlijk gekoppeld aan toneelspel, maar dit ‘rollenspel’ gaat steeds verder. Door rollen te spelen creëert hij een gevoel van veiligheid: ‘Een ander nadoen, je in een stem of kledingstuk verstoppen, daar was ik goed in. (..) Alle ogen op mij gericht en er toch niet zijn. Zolang ik me kon herinneren, had ik me daar veilig bij gevoeld’ (p. 86). Om zijn rollen te kunnen volhouden, gaat hij op zoek naar een kamer in Amsterdam: ‘Ondertussen zocht ik een kamer in Amsterdam en die had ik hard nodig *om een ander te zijn*’ (p. 119-120, mijn cursivering). Dan hoeft hij zicht niet langer in de trein op weg naar huis, naar Halfstad, om te kleden.

3.3.3 *Kleding*

De uitgebreide kledingcollectie die zijn vader hem heeft nagelaten biedt de ik-figuur de mogelijkheid om helemaal op te gaan in zijn rollenspel. Zijn moeder vermaakt de kledingstukken tot kostuums voor zijn toneeluitvoeringen, maar hij draagt ze ook steeds vaker in het ‘echte’ leven. Het gaat zelfs zo ver dat hij zijn identiteit aan zijn kleding ontleent. ‘Kleren hebben een persoonlijkheid – niet ik, zij maken wie ik ben (..)’ (p. 133) en ‘Alleen verkleed kon ik iemand zijn’ (p. 134). Hij verwisselt zijn kleding constant, net als zijn rollen. De enige kleding waar hij een hekel aan heeft is legerkleding: ‘Ik haat mannen in uniformen’ (p. 226). Zijn liefde voor dure kleding heeft hij van zijn vader. Die ‘waande zich een beter mens in het beste, duurste, hoogst exclusieve’ (p. 98). Ook zijn vader speelde een rol, omdat hij met zijn dure kleding een schijn wilde ophouden (in werkelijkheid was hij getraumatiseerd en werkeloos).

3.3.4 *Spiegels*

De ik-figuur raakt door al zijn alter ego’s verscheurd en weet stilaan niet meer wie hij is; wanneer hij in de spiegel kijkt ziet hij telkens een ander: ‘Ik had alles afgekeken, nageaapt, uit

mijn hoofd geleerd... manieren, mooie zinnen, rake beelden. Ik kon iedereen spelen. Maar welke homo moest ik zijn: de ordinaire, de corpsbal, de radikalinski?' (p. 126). Spiegels spelen vaker in de roman een belangrijke rol. Wanneer de ik-figuur bij Werner is ingetrokken in hun oude studentenhuus stelt hij vast dat de geest van 'de dromer' die hij vroeger was in het huus is blijven hangen: 'Ik zag de dromer voor de badkamerspiegel staan en daarvoor hoefde ik niet naar mezelf te kijken. Ik haatte spiegels zo langzamerhand, ik kende dat vette lijf van buiten' (p. 11). Aan het begin van het laatste hoofdstuk beschrijft de hoofdpersoon hoe hij zichzelf kwijtraakte: 'Sinds ik mezelf een keer in de spiegel was kwijtgeraakt, liep ik van mijn eigen ogen weg. (..) ik keek in de spiegel en zag mijn nieuwe kamer als een schilderij (..) Ik zag alleen mezelf niet. Ik stond voor een onbewoond schilderij. Leeg was ik. Weg. Eindelijk vrij' (p. 306). En in de epiloog roept hij 'Sla die spiegel stuk' tegen Werner (p. 358), wanneer die meent zijn vader in zichzelf te herkennen. Spiegels zorgen voor de ik-figuur dus vaak voor een confrontatie met zichzelf.

3.3.5 Vriendschap met Werner

Werner is in alles het tegenovergestelde van de ik-figuur. Hij gooit niets weg, houdt van rituelen en geeft niets om uiterlijk vertoon: 'Werner kende mijn grote gebaren en verlangens. Hij had mij een hok aangeboden, hij leefde niet voor de buitenwereld – uiterlijk verval deerde hem niet, als je kop maar op orde was' (p. 10). Hij is ook alles wat de hoofdpersoon zou willen zijn: knap, slank en onverschrokken. Hun vriendschap ontstaat tijdens de middelbare school, leeft weer op tijdens zijn studentenperiode en aan het einde van de roman trekt de ik-figuur in bij Werner in hun oude studentenhuus: 'Hoe anders had ik me ons weerzien voorgesteld: in een mooi, heel, smetteloos huus...' (p. 10). De buurt waar zij nu weer wonen is vervallen: 'De hele buurt schilferde, de oude witte huizen hadden jeuk (..) (p. 13), terwijl de ik-figuur vroeger fantaseerde over samen op stand wonen en elke dag salon houden. Wanneer de hoofdpersoon wanneer zij nog op school zitten aan Werner vertelt dat hij misschien homoseksueel is, betast Werner hem, maar duwt hem uiteindelijk weg. Later zoent Werner hem in de toiletten van een restaurant waar zij uit eten zijn. Toch krijgen zij nooit wat met elkaar, maar blijft het een vriendschap: 'Waarom is het eigenlijk nooit iets geworden tussen ons?' vraagt de ik-figuur hem aan het einde van de roman. 'Omdat ik geen vrouw ben' antwoord Werner (p. 361).

3.3.6 Kettinkjes

De hoofdpersoon heeft een fascinatie voor gouden kettinkjes. Wanneer hij bij de kapper een foto ziet van een knappe jongen, wil hij zoals hem zijn: bruin, gespierd, blond haar en een

kettinkje om zijn nek. Zijn eerste gouden kettinkje koopt hij in Amsterdam: ‘(.) ik had genoeg verdiend om een gouden ketting te kopen. (..) ‘Het is voor mijn moeder,’ zei ik tegen de verkoper, bang dat hij mijn opwindning zou zien. (..) Dit was voortaan mijn zegelring – *mijn talisman*. Ik nam mij voor de ketting trots te dragen’ (p. 61). De ketting staat voor de ik-figuur voor de vrijheid die hij in Amsterdam ervaart. Deze ervaring geeft hem zowel zelfvertrouwen als een homoseksuele identiteit. Hij raakt zijn ketting echter al na zijn eerste homoseksuele avontuur kwijt, wanneer hij gehaast de woning van Piet, een oudere man die hij de avond daarvoor heeft ontmoet in het café, verlaat. Omdat hij zich schaamt voor zijn homoseksuele kant, mag niemand de ketting zien. Hij verstopt zijn identiteit, omdat hij zich niet steeds wil verdedigen wanneer iemand vraagtekens bij de ketting plaatst. Wanneer hij door een ketting echt in verlegenheid wordt gebracht, gooit hij deze weg als ‘offerandes aan de *zuiverheid*’ (p. 133), om vervolgens weer een nieuwe te kopen. Hij blijft zich generen: ‘De gouden ketting drong zich op. Met of zonder? Toch maar af. Die schaamte kon hij niet delen’ (p. 139).

3.3.7 *Belangstelling (uiteenlopende) literatuur*

Ook literatuur speelt een belangrijke rol in het leven van de ik-figuur. Ter voorbereiding op zijn auditie voor de Toneelschool kiest hij met grote zorg de passages die hij zal voordragen. Wanneer hij denkt dat hij homoseksueel is, zoekt (en vindt) hij antwoorden in de literatuur. Als de Toneelschool op niets uitloopt, gaat hij Nederlands studeren. Hij schrijft graag, op de middelbare school stuurt hij onder pseudoniem gedichten op naar Maud, destijds hoofdredactrice van de schoolkrant. Aan het einde van de roman besluit hij schrijver te worden. Er worden verschillende schrijvers en dichters geciteerd, maar hij heeft een grote voorkeur voor Rilke en Baudelaire (en later ook Van het Reve). Deze voorkeuren weerspiegelen zijn duale aard, want de schrijvers hebben een uiteenlopend gedachtengoed: ‘Was schoonheid nu alleen iets zuivers in jezelf? Zoals Rilke zei: ‘Een ideaal dat stilstaat in de tijd en dat toch met je meebeweegt’? Of mocht schoonheid ook schaamteloos en dierlijk zijn – vol drift, haat, pijn, maden – zoals bij Baudelaire?’ (p. 27).

3.3.8 *Verstoorde vader-zoon relatie*

Werner en de ik-figuur hebben beiden een erg slechte relatie met hun vader. Uit de proloog blijkt dat wanneer de vader van Werner ernstig ziek is en op het punt staat te overlijden, Werner opeens wel een bepaald soort genegenheid voor hem voelt. Dit staat in schril contrast met vroeger, toen Werner samen met de hoofdpersoon heeft geprobeerd zijn vader te vermoorden door zijn remkabels door te snijden. De ik-figuur refereert aan zichzelf en Werner als ‘vadermoordenaars’ (p. 12). Beiden durfden zelf het vaderschap nooit aan te gaan.

De vader van de ik-figuur is al lang geleden overleden en speelt ‘geen enkele rol’ meer in zijn leven (p. 112) denkt hij. Toch blijkt dat zijn vader voor zijn gevoel altijd aanwezig is en over zijn schouder meekijkt: ‘Vader dook op, zijn oog vlamde in mijn oog. Wegslaan...’ (p. 214). Het feit dat zijn vader stierf toen de hoofdpersoon verkleed als meisje bij hem in bed kwam liggen, blijft hem achtervolgen. In tegenstelling tot Werner heeft hij – in zijn eigen ogen – zijn vader de dood in gejaagd.

3.3.9 Voortdurende aanrakingen met het onzuivere

Tijdens de zoektocht naar zijn ware identiteit stuit de ik-figuur continu op onzuiverheid. Hij kan zich hier niet tegen verzetten en laat zich meeslepen: ‘Ik schaamde me voor die fantasieën en duwde ze weg met een welluidende voordracht. Netjes, netjes, ik wilde zo graag netjes lijken. Tussen lezen en spelen liep een wankele evenwichtsbalk. Als niemand keek, lonkte de kant van het onfatsoen’ (p. 28). Terwijl hij het verhevene zoekt in de literatuur, stopt hij zijn geslacht tussen het losgelaten schutblad van een woordenboek en komt klaar: de ‘verheven poëzie’ roept ‘lage lusten’ bij hem op (p. 28). Hij voelt zich aangetrokken tot de randfiguren van de samenleving en wordt op gegeven moment zelf ook zo’n figuur. Hij heeft seks met alles en iedereen (man, vrouw, travestiet, vrijgezel, koppel etc.) en hoewel hij zich hier achteraf voor schaamt, blijft hij dit soort situaties opzoeken. Hij kan niet zonder onzuiverheid.

3.3.10 Wassen

Nadat de hoofdpersoon zich in de nacht heeft misdragen, wil hij zich het liefste wassen. Hij denkt dat hij door de smerigheid van zich af te wassen, de zuiverheid alsnog kan bereiken: ‘Straks zou ik de stad van me afwassen en de nacht, en ik zou hard werken, naar Laurence Oliver luisteren, me op mijn toelatingsexamen voor de Toneelschool concentreren... mooie zinnen, mooie woorden, alleen de schoonheid kon me redden’ (p. 74-75). Hij beseft echter dat je met water en zeep geen zuiverheid kan bereiken: ‘Zoveel vuiligheid spoel je er onder de keukenkraan niet af’ (p. 197).

3.4 Abstracte motieven

3.4.1 Zoektocht naar identiteit versus het afzetten tegen eigen identiteit

De hoofdpersoon van *Dubbelliefde* is een jongen die tracht uit te vinden wie hij werkelijk is. Hij twijfelt over zijn seksuele geaardheid: is hij homo-, hetero- of bi-seksueel? En hij worstelt met zijn karakter: heeft hij lef of is hij laf, is hij gevoelig of hard? Hij speelt steeds een andere rol en wisselt even makkelijk van karakter als van kleding. Dit dualisme uit zich ook op andere vlakken, zoals zijn literaire smaak en politieke voorkeur. Hij wordt voortdurend tussen

uitersten heen en weer geslingerd. Door zijn eeuwige besluiteloosheid is hij een buitenstaander. Dat hij zich nergens thuis voelt heeft ook te maken met zijn thuissituatie. Omdat zijn vader overleed toen hij jong was, is hij opgevoed tussen vrouwen en voelt hij zich geen echte man. Op zoek naar een eigen identiteit spiegelt hij zich aan anderen, zoals een model in een tijdschrift: ‘Hij droeg een kettinkje om zijn nek. Ik wilde als die jongen zijn’ (p. 30). De hoofdpersoon identificeert zich makkelijk met anderen en is daardoor in staat veel verschillende rollen aan te nemen. Hij heeft alter ego’s als Beer, Nachtman, Broertje en Graham. In het spelen van die rollen verliest hij zichzelf echter keer op keer, waardoor hij zijn eigen identiteit wegcijfert.

Wanneer de hoofdpersoon een alter ego speelt, vindt er meestal een perspectiefverschuiving plaats. Hij praat niet langer in de ik-vorm, maar in de hij- of soms zelfs de wij-vorm. Bijvoorbeeld wanneer hij zich laat fotograferen als naaktmodel: ‘Ik keek schuin die donkere ruimte in en zag mijn gezicht tussen de jongens spiegelen. (..) Hij zag zichzelf in de spiegel naderbijkomen en liep zijn eigen reportage in’ (p. 137). De ik-figuur distantieert zich zo van zichzelf en van zijn daden. Aan het eind van de roman komt hij tot de conclusie: ‘Ergens onder al die mannen die ik speelde, zit de man die ik werkelijk ben. Mezelf.’

3.4.2 Huiselijkheid versus avontuur

De hoofdpersoon van *Dubbelliefde* groeide op in Halfstad. Een plaats waar het van groot belang is in welke laan je woont en welke kleding je draagt. Zo mocht de ik-figuur van de vader een meisje haar niet meenemen naar een schoolfeest, omdat hij rode sokken droeg. Hij wil hieraan ontsnappen en verlangt hevig naar de grote stad, naar Amsterdam. Hij wil de ‘stolp’ waaronder hij was grootgebracht aan ‘duizend stukken’ slaan (p. 60). Naar zijn verwachting kan hij in de grote stad zichzelf zijn, maar juist daar speelt hij meer rollen dan ooit. Ook in de grote stad voelt hij zich gevangen: ‘Ik voelde me als Rilkes gekooide panter, zo moe geworden van het draaien langs de tralies dat hij niets meer ziet. (..) Uitbreken wilde ik, gek werd ik van mijzelf’ (p. 277).

3.4.3 Homo- versus heteroseksualiteit

Gedurende de roman worstelt de ik-figuur met zijn seksuele geaardheid. Hij kan maar niet uitmaken of hij nu hetero-, homo- of biseksueel is. Het overgrote deel van zijn handelingen heeft met deze worsteling te maken. De bezoeken aan de hoeren en homobars, de omgang met travestieten en homo’s, zijn zoektocht naar homoseksuele literatuur en het zichzelf – tegen betaling – aanbieden aan andere mannen zijn voorbeelden hiervan. Aan het eind van de roman

blijkt dat het ontdekken van zijn geardheid nog steeds een worsteling is: “Gewoon rechttoe rechtaan homo zijn: ik zou ervoor tekenen. Maar het is me niet gelukt, sorry...” (p. 361). Net als bij *Zilver* gaat bij deze hoofdpersoon de onzekerheid over zijn seksualiteit gepaard met een onzekerheid over zijn uiterlijk. Hij vindt zichzelf lelijk (‘Alleen verkleed kon ik mijn lelijkheid verhullen’ p. 30) en vies (‘Ik was te vies voor de liefde’ p. 29) en hoopt dat zijn vaders ‘schoonheid en mannelijkheid’ op hem af zal stralen (p. 25).

3.4.4 *Verlangen naar schoonheid en zuiverheid*

In literatuur en poëzie vindt de ik-figuur het antwoord op hoe hij moet leven naar schoonheid. In de teksten van onder anderen Rilke en Baudelaire vindt hij het schone. Het echte leven dringt echter steeds vaker op de voorgrond en verschuift de literatuur naar een lagere rang. De ik-figuur komt in aanraking met de verdorven realiteit, pas tegen het einde van de roman – wanneer hij heeft gebroken met zijn verleden – keert hij terug naar de literatuur, als auteur.

Gedurende het hele verhaal streeft hij naar schoonheid en zuiverheid. Deze twee begrippen worden door de ik-figuur aan elkaar gelijkgesteld. Zijn hang naar onzuivere situaties en personen neemt hij zichzelf kwalijk: ‘Weg ermee, ik wou geen vieze gedachten hebben maar *zuiver* zijn, afgerond – niet aan je pik gekruisigd’ (p. 31). Wanneer hij zich daar schuldig aan heeft gemaakt, probeert hij zijn geest te zuiveren door zich te wassen of door zijn ketting weg te gooien. Volgens de ik-figuur heeft schoonheid geen moraal, geen oordeel. Daardoor is het in staat te verbroederen en over alle rangen en standen heen te reiken. Precies dat is wat de hoofdpersoon zoekt in Amsterdam: broederschap. Het zuivere geeft hem ook een identiteit: ‘Alle schroom viel van me af. Omringd door het schone wist ik mij verzekerd van een nieuwe moed en kracht’ (p. 54). Kortom, de hoofdpersoon denkt zijn ware identiteit te kunnen vinden én zichzelf te kunnen zijn wanneer hij zuiver leeft.

3.5 **Leidmotief en grondmotief**

Uit de analyse van de motieven in *Dubbelliefde* blijkt dat het thema zuiverheid zeer regelmatig terugkeert. Hoewel het niet gaat om een vaste woordcombinatie en hierdoor technisch gezien geen leidmotief is, kan het wel zo worden beschouwd. Bijlage 2 geeft een overzicht van alle keren dat zuiverheid letterlijk terugkomt in de tekst. De bijlage geeft ook een overzicht van de passages waarin zuiverheid indirect een belangrijke rol speelt. Het hoge aantal citaten in de eerste categorie onderbouwd dat het motief de functie van leidmotief vervult in de roman. Ook de hang naar het onzuivere is continu aanwezig, maar hier wordt over het algemeen de wens om zuiver te zijn aan gekoppeld, waardoor dit laatste toch een

belangrijker motief is. Alles werkt toe naar het grondmotief rondom identiteit: *de zoektocht naar een eigen identiteit en het afzetten tegen die identiteit*. De spiegels confronteren hem met zijn identiteitsloosheid. De gouden ketting verschaft hem een identiteit, maar hier verzet hij zich voortdurend tegen door de ketting te verbergen of weg te gooien. En zijn streven om zuiver te zijn, mislukt steeds opnieuw.

3.6 Enkele conclusies

Uit de analyse van de motieven in *Dubbelliefde* en uit de citaten in bijlage 2 komt duidelijk naar voren dat in de roman zowel zuiverheid als onzuiverheid een grote rol speelt. Het verlangen naar zuiverheid is een leidmotief in de roman en speelt een belangrijke rol in het proces van identiteitsvorming van de hoofdpersoon. Dit sluit aan op de theorieën uit het eerste hoofdstuk, waaruit bleek dat de hang naar zuiverheid gedeeltelijk voortkomt uit de bedreiging van de persoonlijke identiteit. De ik-figuur heeft geen eigen identiteit, maar meet zich steeds weer nieuwe rollen aan. Door ‘zuiver’ te zijn, zou hij zich toch een soort identiteit toekennen. Hij streeft hier dan ook voortdurend naar: ‘Ik moest weer *zuiver* worden’ (p. 133). De hoofdpersoon koppelt zuiverheid vaak aan schoonheid en zoekt dit onder andere in de literatuur. Tegelijkertijd worstelt hij met de aantrekkingskracht die onzuivere figuren en situaties op hem hebben. Na zo’n soort contact tracht hij het onzuivere letterlijk van zich af te wassen.

Alle keuzes en handelingen van de hoofdpersoon worden bepaald door zijn zoektocht naar identiteit en zijn streven naar zuiverheid. Aan het eind van de roman lijkt zijn zoektocht voltooid. Dan concludeert hij onder andere dat hij nu eenmaal niet in staat is om enkel homoseksueel te zijn. Ook besluit hij zijn rollen voortaan niet in het echte leven te spelen, maar enkel nog op papier: ‘Mijn fantasie is een tegenwicht voor de nacht geworden, er zit niks anders op, ook al blijf ik ernaar verlangen. Maar ik kan dat verlangen tot een kunst verheffen... tot een draaglijk gevaar. Draaglijke schoonheid’ (p. 362). Hij lijkt zich dus af te wenden van het onzuivere en daarmee zijn verlangen te hebben bereikt.

4. Zuiverheid in *Tikkop*

*‘en na zo’n nacht verlangde hij des te meer naar schoonheid en zuiverheid,
naar iets wat hem zou verheffen*⁴

4.1 Inleiding

4.1.1. *Tikkop ten opzichte van De Wandelaar*

In 2010 verscheen de nieuwste roman van Adriaan van Dis, *Tikkop*. Net als in zijn vorige roman *De wandelaar* (2007) wordt hierin meneer Mulder, het alter ego van Van Dis, met de achternaam van diens vader, opgevoerd als hoofdpersoon van de roman. Een voornaam heeft Mulder niet, wel een schuilnaam: Marten, een naam die Mulder toebedeeld kreeg tijdens zijn tijd bij anti-apartheidsgroepering Fraternité. Dit is een opvallend gegeven, want in *De wandelaar* ging Mulder een tijd door het leven als Nicolas Martin, op één letter na dezelfde naam. Ook het signalement dat Mulder van zichzelf geeft in *Tikkop* komt overeen met zijn verschijning in *De wandelaar*: ‘Korte grijze haren, op maat gesneden overhemd’ en ‘een gedistingeerd heer die zijn best deed zich te verplaatsen in de rebel die hij was geweest’ (p. 118). Beide Mulders worstelen met het verlangen om iets te doen aan het leed in de wereld.

In *De wandelaar* wordt het verlangen naar zuiverheid niet zo letterlijk genoemd als in de eerder besproken romans, maar in het licht van de bespreking van *Tikkop* is het interessant om een aantal opvallende overeenkomsten met dit boek uit te lichten. Zoals gezegd hebben de romans hetzelfde hoofdpersoon. Dit is niet alleen zo omdat beide hoofdpersonen Mulder heten en een vergelijkbaar uiterlijk en vergelijkbare kledingstijl hebben, maar blijkt ook uit het feit dat beide Mulders in Parijs wonen/woonden (eind jaren zeventig). Ook ontmoetten zij daar beiden hun jeugdliefde Cathérine. Waar Mulder in *De wandelaar* een beroerte heeft gehad, wordt in *Tikkop* (dat zich een paar jaar later afspeelt) gerefereerd aan zijn tweede beroerte.

Hoewel in *De wandelaar* zuiverheid veel minder vaak wordt genoemd, komen veel van de hierna te bespreken motieven terug in het boek. De hoofdpersoon krijgt in het begin van de roman de zorg voor een hond toegewezen, nadat deze uit een brandend gebouw is gesprongen en niemand weet wie zijn eigenaar is. De hond brengt Mulder steeds weer in contact met vuiligheid: zo eet de hond uit vuilnisbakken en voelt hij zich aangetrokken tot zwervers.

⁴ Dis, A. van, *Tikkop* (2010), p. 130.

Mulder leert hierdoor een heel andere kant van de stad kennen: ‘sinds de hond schudde hij vele vieze handen’ (p. 31). Mulder wordt beschreven als een man die losstaat van de maatschappij, hij heeft amper sociale contacten. De hond brengt daar verandering in: ‘Hij kende de man nauwelijks, maar de hond werd als een held onthaald’ (p. 13) en ‘Een ober klopte hem amicaal op de schouders, dezelfde ober die hem daarvoor nooit een blik waardig keurde (..)’ (p. 15). De hond maakt iets in hem los, waardoor hij beter met vuil om lijkt te kunnen gaan: ‘Met liefde had Mulder meubels en muren schoongemaakt, hij die niet tegen vlekken kon’ (p. 20). Want hij blijft een neurotische schoonmaker: ‘Poetsdrift was het. Zijn handen jeukten bij het zien van zoveel vuil’ (p. 70). Schoonmaken is voor Mulder een manier om orde te creëren, nadat hij een middag driftig zijn huis heeft gepoetst stelt hij dat hij de wereld weer ‘in beheer’ heeft (p. 151). De hond brengt hem in contact met Sri; zij deelt zijn liefde voor schoonmaken:

Ze wisselden brieven uit over loslaten, armoe en poetsen. Vooral poetsen. Over het plezier dingen hun glans terug te geven. (..) Het liefste de tempel: op haar knieën het hoogste dienen. Voor Mulder was poetsen ook een eredienst, maar dan voor zichzelf. Zoals hij zijn hond voor zijn eigen genoegen kamde en waste. Schoonheid gaf overzicht, veiligheid. (p. 122)

Sri vertelt Mulder over haar geboorteland Sri Lanka, waaruit ze is gevlucht nadat een overstroming haar dorp had weggespoeld. De overstroming wordt daar gezien als een straf omdat er door het toerisme te veel mensen te bloot over de stranden liepen (een gedachtegang die onder andere terugkomt in de theorie over zuiverheid van Mary Douglas).

Zoals gezegd wordt Mulders verlangen naar zuiverheid niet letterlijk uitgedrukt. Hij verlangt wel naar ‘mooie dingen’ (p. 131) en hoopt dat ‘de schoonheid van [een] beeldje bij hem naar binnen zou slaan (..) Alsof hij door intens naar iets moois te kijken een beter mens kon worden’ (p. 133). Wanneer hij terugdenkt aan Cathérine stelt hij: ‘Ze had geen geur. Hij kon met zijn neus uren tussen haar schouderbladen liggen en niets ruiken. Het *zuiverste* niets’ (p. 87). De roman speelt in een tijd dat Parijs zich in een crisisperiode bevindt; de stad wil alle illegalen uitzetten. Dit roept uiteraard veel weerstand op en brengt protesten met zich mee. Het is alsof de bestuurders de stad willen ‘zuiveren’ door alle illegalen uit te zetten.

Uit de analyse van *Tikkop* zal blijken dat veel thematische lijnen die in de roman voorkomen ook in *De wandelaar* aanwezig zijn. Voorbeelden hiervan zijn het verlangen naar harmonie, schoonheid en orde en met name het creëren van een identiteit. In *De wandelaar* krijgt

Mulder zijn identiteit van zijn hond en schuilnaam: ‘Nicolas Martin had hem zichtbaar gemaakt. De hond maakte hem zichtbaar’ (p. 29).

4.1.2. *Geheugenreis*

Tikkop vertelt het verhaal van twee vrienden die in de jaren zeventig in Parijs betrokken raakten in de strijd tegen apartheid. Tegen een sociaal-realistisch decor toont Van Dis het ‘bevrijde’ Zuid-Afrika, dat in werkelijkheid zo bevrijd niet is. *Tikkop* is wederom een sterk autobiografisch boek. Van Dis bewandelde in de jaren zeventig hetzelfde pad als zijn hoofdpersoneage en in 2007 reisde hij drie maanden door het nieuwe Zuid-Afrika. Dit deed hij om een documentaire te maken voor de VPRO. Van Dis werd geconfronteerd met de verscheurdheid van het land.

Hoofdpersoon Mulder keert terug naar Zuid-Afrika om een ‘geheugenreis’ te maken, door zijn twee herseninfarcten zitten er namelijk gaten in zijn herinneringen. Regelmatig verlangt hij in de chaos die hij aantreft terug naar het geordende Parijs. Van Dis schetst in *Tikkop* de harde werkelijkheid: de bevrijding heeft niet gebracht wat men destijds voor ogen had. In het dorpje in de Kaap waar Mulder aankomt, ligt de verslaving aan tik aan de basis van veel ellende. Tik is een alles verwoestende drug. ‘Tik vrat je hersens weg. Je geheugen. Je gevoel. Je geweten’ (p. 39). Dezelfde vermogens zijn door zijn beroertes ook bij Mulder deels weggevlakt, iets waar hij zich constant van bewust is.

De roman werd (grotendeels) positief ontvangen en op de shortlist van de Libris Literatuur Prijs 2011 geplaatst. De jury schrijft onder andere: ‘Als Mulder één ding zoekt in zijn leven is het de schoonheid’ (Juryrapport nominaties Libris Literatuur Prijs 2011). In dit hoofdstuk behandel ik de roman aan de hand van de theorieën over zuiverheid. Dit wordt wederom gedaan door het in kaart brengen van de concrete en abstracte motieven van de roman. De behoefte aan orde, identiteitsvorming, de relatie tot een Ander en het verlangen naar schoonheid staan hierbij centraal.

4.2 Korte samenvatting van het verhaal

Hoofdpersoon in *Tikkop* is Mulder, een zestiger die leeft in Parijs en in de jaren zeventig actief was in het verzet tegen apartheid. Tegenwoordig is hij neurotisch, afhankelijk van grote hoeveelheden pillen en na zijn tweede herseninfarct nog steeds bezig zijn geheugen terug te winnen, maar in zijn hart blijft hij rebels. In Parijs komt hij een oude bekende, de Zuid-Afrikaanse arts Donald, tegen. Donald spreekt hem aan als ‘Marten’, de schuilnaam die hij

droeg als lid van de Franse anti-apartheidsgroeperig Fraternité, waarin beiden actief waren. Wanneer Donald hoort dat Mulder na zijn beroerte nauwelijks herinneringen heeft aan Zuid-Afrika, nodigt hij hem uit om naar zijn dorp te komen om een ‘geheugenreis’ te maken en opnieuw kennis te maken met het land na apartheid.

Eenmaal aangekomen in het vissersdorp in de Kaap, waar Donald woont met zijn Franse vrouw Sarah, wordt Mulder geconfronteerd met de onvrede van de inwoners. De blanke Afrikaners wonen boven in de duinen in huizen omringd door hoge muren met prikkeldraad, terwijl de gekleurde bevolking in het *onderdorp* worstelt met verslavingen aan drank en goedkope roesmiddelen. Er is stilstand in plaats van vooruitgang. Hoewel Mulder zich het liefste afzijdig houdt van sociale contacten, komt hij in korte tijd in aanraking met zijn nieuwe burens: Stenie, de overbezorgde blanke buurvrouw, Charmein, een verleidelijke bruine oesterverkoopster en *tikkoppe* Hendrik, de aan tik verslaafde zoon van Charmein.

Tijdens de ‘geheugenreis’ van Mulder en Donald, wordt het dorp getroffen door een overstroming. Veel van de gekleurde mensen die dicht bij de zee wonen verliezen hun woning, raken ernstig gewond of erger nog, overleven het niet. Hoewel hoger op een duin gelegen, raakt ook Mulders huis onbewoonbaar. Hij trekt daarom bij Donald in. Sarah is al eerder naar Frankrijk vertrokken. Donald en Mulder nemen Hendrik, voor wie ze beiden een speciale verantwoordelijkheid voelen, in huis. Ze proberen hem te laten afkicken en op het rechte pad te brengen. Een plan gedoemd te mislukken en een echo van hun idealisme in de jaren zeventig. Hendrik loopt weg en niet veel later vertrekt ook Mulder, terug naar Parijs.

4.3 Concrete motieven

4.3.1. Behoefte aan orde

Wanneer Mulder aan het begin van de roman, moe van de reis, zijn koffer uitpakt en zijn broeken op een hanger vouwt denkt hij: ‘de plooi, de plooi, juist in Afrika’ (p.12). Deze gedachte illustreert hoe Mulder *juist* in Afrika, waar hij zich (nog) niet thuis voelt, de behoefte heeft aan orde, een behoefte waar volgens Mary Douglas het streven naar het zuivere en reinheid uit voortkomt. Mulders verlangen naar orde werd al voor zijn reis naar Zuid-Afrika versterkt, vanaf het moment dat hij de orde door een hersenbloeding verloor:

Zijn woorden waren uit de kast geflikkerd, terwijl hij sliep. Alle planken gebroken, de vloer met letters bezaaid, letters die niet meer op woorden leken. Letters zonder zin. Aanraakbaar dichtbij. Hij wilde ze oprapen, maar ze glipten uit zijn vingers. (p. 13)

Zuiverheid is orde en sinds zijn hersenbloeding is Mulder voortdurend bezig met het herwinnen van de orde: eerst kwamen zijn klanken terug, daarna het ritme en de spelling van de woorden. Eerst kwam de Nederlandse, daarna de Franse taal en nu is het doel ook zijn Afrikaanse taal (en herinneringen) te herwinnen.

Het verlangen naar orde blijft terugkeren in de roman en tegen het einde benoemt Mulder letterlijk dat ‘orde en netheid een godsdienst waren’ voor hem (p. 174). Deze orde en netheid manifesteren zich niet enkel aan de oppervlakte (het ordenen van zijn herinneringen en vocabulaire), maar gaat ook dieper.

4.3.2 Drang tot schoonmaken

Mulder uit zowel zijn verlangen naar orde als zijn verlangen naar zuiver- en reinheid, vanaf het begin van de roman: zijn broek moet de juiste vouw hebben en de ‘korsten van het aanrecht gekrabd, de kamers geveegd’ (p. 12). Bij aankomst in zijn nieuwe woning inspecteert Mulder direct het interieur. Hij probeert de vette vingers op het glas weg te poetsen met z’n zakdoek en piepend spuug (mislukt, ze zaten aan de andere kant). Ook wanneer hij tijdelijk zijn intrek heeft genomen bij Donald zet hij het op een schoonmaken: ‘Het was een rommel in de keuken. Mulder vulde de afwasmachine, zette koffie en veegde het aanrecht schoon’ (p. 87). Het schoonmaken is voor Mulder een manier om met zijn onrust om te gaan: ‘Hij had nog geprobeerd zijn onrust weg te poetsen door zich op Donalds fourwheeldrive uit te leven, de bekleding stonk hem te veel naar natte hond – een keukenplank aan schoonmaakmiddelen liet hij er op los’ (p. 110).

4.3.3 Geheugenverlies Mulder

Het slechte geheugen van Mulder is de reden van zijn bezoek aan Zuid-Afrika. Samen met Donald zal hij een ‘geheugenreis’ maken om oude herinneringen op te halen. Mulder noemt zijn beschadigde geheugen ‘warrig’ en koppelt het aan chaos en het onzuivere. Daartegenover stelt hij dat ‘zijn hoofd nog helder’ is, waarbij *helder* verwijst naar het zuivere (p. 154). Wanneer Mulder volledig opgaat in een herinnering moet hij deze ‘optikken om de herinnering te ordenen’ (p. 17). Door zijn reis maakt hij opnieuw kennis met ‘Marten’, een oude ‘ik’ van Mulder. Langzaam krijgt zijn verleden – en daarmee ook zijn huidige identiteit – meer vorm.

4.3.4 Schuil- en bijnamen

Het integreren van ‘Marten’ in Mulders zelfbeeld staat centraal in *Tikkop*. In de roman speelt naamgeving een thematische rol. Zowel hoofdpersonage Mulder als Donald gaan door het

leven onder een schuilnaam. Mulder wordt door Donald en daardoor ook door de rest van de inwoners van het vissersdorp steevast Marten genoemd. Zelf gaat Donald nog steeds door het leven onder zijn verzetsnaam. Zijn echte naam (Faan Treghardt) ligt gevoelig door de hoge positie van zijn vader tijdens het Apartheidsregime.

Mulder duidt mensen in zijn omgeving vaak aan met bijnamen. Zo noemt hij zijn buurvrouw die een bultje op haar neus heeft ‘buurvrouw Bultje’ (p. 35) en naar een man die hij ontmoet in de lokale hotelbar refereert hij met ‘Kakihoed’ (p. 57). Dat deze personages niet dicht bij de focalisator staan, blijkt uit het feit dat de bijnamen niets zeggen over het karakter van de personages. Wanneer Mulder een band opbouwt met de buurvrouw achterhaalt hij haar echte naam, dit duidt op een zekere vertrouwelijkheid. En als Mulder aan Donald bekent – in het verleden – dat hij diens echte naam heeft ontdekt, is Donald gedwongen Mulder te vriend te houden. Het kennen van een naam heeft dus ook weer te maken met orde en hiërarchie.

4.3.5 *Hondenbeet*

Tijdens een wandeling door de duinen van het vissersdorp waar Mulder tijdelijk verblijft, tracht hij zich zoveel mogelijk aan te passen aan de lokale bevolking. Hij eet bij de calamarkraam, ziet hoe zijn schoenen bevlekt raken en drinkt hangend onder een waterpomp. Toch wordt hij als indringer herkend. Een groep kinderen besluipt hem en een vette teckel (een *worshond*) bijt hem in zijn been. De hond bijt zijn broekspijp aan flarden en laat Mulder strompelend zijn tocht vervolgen, achtervolgd door een rood spoor van bloed. De beet staat symbool voor zijn markering als ‘zondebok’. Een rol die voornamelijk toegewezen wordt aan vreemdelingen, omdat zij van buiten komen.

4.3.6 *Charmein en oesters*

Oesterverkoopster Charmein komt regelmatig aan de deur bij Mulder. Hij voelt zich tot haar aangetrokken en probeert haar (juist daarom) op afstand te houden. Op de ochtend dat zij voor het eerst bij zijn huis verschijnt, krijgt Mulder lekkage: zwarte kringen in het plafond, en half verrotte rietstengels als dak. Het is een vooraankondiging van het onzuivere dat daarna zijn woning zal betreden: Charmein. Wanneer hij haar bijna naar buiten heeft gewerkt, verzucht ze: ‘Is meneer soms bang voor oesters?’ (p. 54). Ook de oesters symboliseren Mulders angst. Hun stank en slijmerige vorm maakt oesters onzuiver, maar waar hij werkelijk voor vreest is een verlangen naar intimiteit waaraan hij niet kan voldoen. Dat de oester ook een symbool is voor het vrouwelijke geslachtsorgaan onderschrijft dit en symboliseert zijn angst voor intimiteit met vrouwen. Wanneer hij ontdekt dat Charmein een hoer is, steekt dit hem.

4.3.7 Tik

Het grootste probleem van het dorp is de tik, een soort crystal meth waaraan veel inwoners verslaafd zijn en die je hersens wegvreet. Tik bedreigt de orde en zorgt dat gebruikers na een overdosis laveloos op straat liggen, stinkend naar kots en pis. Mulder vergelijkt zichzelf met een ‘tikkop’, omdat ook zijn geheugen is aangetast na zijn beroerte.

4.3.8 Vervuiling

We zien het dorp in *Tikkop* door Mulders ogen. In eerste instantie lijkt het hem ‘schilderachtig’, ‘proper’ zelfs. Maar naarmate hij verder loopt ziet hij alleen vervuiling. ‘Alsof de zee zijn vuil tot ver in het dorp had uitgebraakt. (..) Hier en daar moest hij over brakke plassen springen. Het rook naar stront en pis. Zijn broek kwam onder de vlekken. (Hij moest nog zeep kopen! Een goeie borstel.)’ (p. 24). De vervuiling dringt zich steeds meer aan hem op, Mulder noemt Zuid-Afrika het ‘besmette land’ (p. 65), waar hij zonder Cathérine verre van zou zijn gebleven.

4.3.9 Relatie met Cathérine

Mulder ontmoet zijn jeugdliefde Cathérine in Parijs, zij brengt hem in aanraking met Fraternité. Cathérine was een vrouw die zich niet bond. Net als om Mulder nu, leek om haar destijds een steriliteit te hangen. Ze schreef hem dat ze met de vrijheid getrouwd was, maar voor Mulder betekende hun verhouding meer: ‘Hun liefde maakte hem weer zuiver’ (p. 66). Ook uit zijn beschrijvingen van Cathérine blijkt dat Mulder haar als zuiver ziet, zo draagt ze altijd lichtgekleurde kleding (voornamelijk wit).

4.3.10 Verzetsbeweging en verraad

De verzetsbeweging Fraternité (ofwel broederschap) speelt een belangrijke rol in *Tikkop*. Op twee derde van de roman wordt het duidelijk hoe de verhoudingen tussen Cathérine, Donald en Mulder precies lagen en waardoor Mulders missie mislukte. Donald en Mulder maken dan eindelijk de geplande ‘geheugenreis’ langs plaatsen uit hun verzetsverleden, maar er wordt meer opgehaald dan hen lief is. Ook wordt duidelijk dat de vrienden vaak lijnrecht tegenover elkaar staan, zowel in denken als in handelen. Fraternité bleek corrupt. Het was een groep waar niet het bloed, maar gelijke idealen verbintenis vormde tussen haar ‘broeders’. Een basis die niet sterk genoeg bleek tegen verraad: regelmatig verdwenen mensen uit de organisatie. Fraternité was ‘zo lek als een mandje’ (p. 132). Mulder raakt Cathérine kwijt door verraad en later blijkt dat Donald, die hij als een goede vriend beschouwde, ook een intieme relatie had met Cathérine; dubbelverraad, kortom.

4.3.11 Heropvoeding Hendrik

Donald en Mulder voelen beiden een speciale band met Hendrik, de aan tik verslaafde zoon van Charmein. Om de jongen te helpen, willen ze hem laten ontgiften; letterlijk het lichaam ontdoen van het onzuivere, de kwade sappen. De mannen blijken niet in staat om Hendrik een warm thuis te bieden. Zo verkiest Donald regels en straffen boven een liefdevol vaderschap en valt Mulder het samenwonen zwaar omdat, concludeert hijzelf, hij geen anderen in zijn leven kan toelaten. Hij blijft zich afzetten (tegen het onzuivere): ‘Hij probeerde Hendrik weg te poetsen, waste ondergoed en vette kragen, zoog het huis, dweilde de keuken, maar het hielp niet’ (p. 174). Uiteindelijk loopt Hendrik weg: missie mislukt.

4.4 Abstracte motieven

4.4.1 Buitenstaanders

‘Mulder verkende zijn nieuwe huis als een inbreker’ (p. 7). De eerste zin van *Tikkop* maakt meteen duidelijk dat Mulder in Zuid-Afrika niet thuishoort. Hoewel hij er woont, gedraagt Mulder zich als een inbreker in zijn eigen huis. Mary Douglas stelde dat de hang naar zuiverheid onder andere voortkomt uit de angst om afwijkend te zijn. Mulder kent deze angst en schaamt zich onder andere voor zijn vele kwaaltjes en de daarbij behorende medicatie. Hij tracht zich ook te schikken naar de normen van de Zuid-Afrikaanse samenleving. Zelf vindt hij *'n druk* (een zoen op de mond) een smerige Afrikaanse gewoonte, maar wanneer zijn buurvrouw overstuur is, geeft hij haar bij het afscheid zo'n zoen. Toch blijft Mulder buiten de sociale orde staan.

Als Nederlander is Mulder eigenlijk al niet thuis in zijn woonplaats Parijs, maar in Zuid-Afrika heeft hij helemaal niets te zoeken. Van Donald mag hij niet beneden aan het duin wonen, omdat ‘grijskoppen’ in een veilige buurt horen. Dat Mulder zich een indringer in zijn eigen huis voelt, wordt benadrukt wanneer Mulder zijn laptop in gebruik wil nemen, maar hiervoor eerst de woonkamer moet verbouwen omdat zijn laptopsnoer niet tot het stopcontact reikt. Het snoer is lang genoeg voor het dichtstbijzijnde stopcontact, maar dat is al bewoond door honderden rode mieren. Wanneer Mulder een eerste wandeling maakt en daarbij te ver het duin in gaat – hij ‘zag dingen die hij niet had mogen zien’ (p. 24) – past hij zich gedeeltelijk aan aan zijn (vervuilde en verwilderde) omgeving. Wanneer hij uit een lekkende waterpomp drinkt, doet hij dat slurpend en briesend, ook zijn leren schoenen zitten onder de modder. De al eerder besproken hondenbeet markeert hem als indringer.

Het gaat te ver om Mulder als een zondebok te beschouwen, een status die door o.a. Mary Douglas in verband wordt gebracht met zuiverheid, omdat hij niet wordt uitgestoten door zijn omgeving. Hij ziet zichzelf echter wel zo en ook Hendrik en Donald komen hiervoor in aanmerking. Wanneer Mulder met zijn buurvrouw naar een arts rijdt en ze lifters meenemen, wijzen zij en de andere lifters Hendrik in eerste instantie af omdat hij een *inkommer* is, een zoon van een hoer uit Kaapstad en een matroos uit China. Dit verklaart de verbondenheid die Mulder vanaf het begin voelt met Hendrik, ze zijn beiden *outsiders*. Ook Donald is een soort zondebok. Zijn strijd tegen de apartheid voerde hij vanuit Parijs, niet vanuit zijn thuisland Zuid-Afrika: ‘[‘]Pas in Europa merkte ik dat ik bij Afrika hoorde.’ (..) ‘maar in Afrika ben ik weer een Europeaan’ (p. 116). En hoewel hij nog steeds gelooft in zijn idealen van vroeger en probeert de gekleurde dorpelingen te helpen, woont hij in het vakantiehuis van zijn racistische vader. Aan het eind van de roman wordt Donald, wanneer de vissers zich opgejut door de burgemeester tegen hem keren, uit het dorp verbannen.

4.4.2 Afzetten tegen de Ander, onthouding en onthechting

Zoals beschreven in het theoretisch kader wordt de angst voor chaos en wanorde vaak geprojecteerd op de Ander; die vormt de grootste bedreiging voor de zuiverheid. Mulder beschouwt anderen dan ook als gevaarlijk; hij gaat zo min mogelijk banden aan en probeert op verschillende manieren zijn afstand te bewaren ten opzichte van zijn omstanders, onder andere door hen bijnamen te geven. Als Donald Mulder vraagt of hij getrouwd is, antwoordt Mulder dat hij vast zit aan zijn vrijheid (p. 16). Hij houdt de Ander niet alleen symbolisch op afstand door onder andere het gebruik van bijnamen, maar ook letterlijk. Wanneer Charmein (die als ‘bijbaan’ hoereert) voor het eerst aan zijn deur verschijnt, probeert hij haar zo veel mogelijk af te houden. Ook al voelt hij zich tot haar aangetrokken, Mulder gaat niet in op haar verleidingspogingen.

Doordat in heel Mulders leven intimiteit heeft samengehangen met verraad (en chaos), mijdt hij contact met anderen. Wanneer Mulders huis compleet verwoest is, trekt hij in bij Donald en moet diens kleding dragen: ‘Mulder griezeld van zoveel intimiteit’ (p. 154). In hoge mate wordt de suggestie gewekt dat Mulder vanwege het moeizame contact met zijn vader niet in staat is emotionele banden aan te gaan. Mulder had zijn vader diep uit zijn leven gesneden, ‘tegen de gekte, tegen de drift’ (p. 162). Ook hier is er weer sprake van de behoefte om boven de chaos te staan en orde te behouden. Banden met de andere mensen die bovenaan het duin wonen gaat Mulder zo veel mogelijk uit de weg. Wanneer dorpelingen aan zijn deur staan om hem mee te vragen wat te gaan drinken, verstoopt hij zich in zijn badkamer. Ook de lezer wordt

op afstand gehouden; zo komen we nooit de voornaam van Mulder te weten. Voor dieren voelt hij wel een bepaalde genegenheid. Zo kijkt hij gefascineerd naar twee bavianen op het dak van zijn huis, wiens staarten elkaar zoeken, aaien, verstrengelen zelfs. En Mulder aait zichzelf.

De rol van de Ander is dubbelzinnig. Aan de ene kant moet men de Ander buiten houden, maar tegelijkertijd moet men geen ander van zichzelf worden – dan moet de eigen identiteit herwonnen worden.

4.4.3 *Identiteitsvorming*

Labrie stelt dat de hang naar zuiverheid sterker wordt in onzekere periodes, met name wanneer de bestaande orde en daaraan gerelateerde persoonlijke identiteit worden bedreigd. Na zijn beroerte is Mulders identiteit in stukjes uit elkaar gevallen en is hij op zoek naar zichzelf. Door zijn ontmoeting met Donald worden gaten in zijn geheugen opgevuld en herontdekt hij een deel van zijn oude identiteit, Marten: ‘Marten de held. (..) die Marten was altijd Mulders metgezel gebleven. Tot ie een paar jaar geleden aan scherven viel (..) heel Mulders wereld stortte in’ (p. 13).

Waar Mulder zich in *De wandelaar* niet langer Mulder noemt, maar Martin, om zo zijn metamorfose kracht bij te zetten, is in *Tikkop* de identiteitswisseling in omgekeerde richting. Dat Mulders identiteit door zijn herseninfarct is verstoord, wordt geïllustreerd door het gebruik van twee namen die op hem van toepassing zijn: zijn achternaam en zijn schuilnaam. De namen gedragen zich alsof ze naar twee verschillende personages verwijzen, maar verwijzen beide naar Mulder. Volgens de theorie van Kristeva wordt hierdoor de identiteit van Mulder aangetast, omdat de grenzen vervagen. In de loop van de roman vindt er een vermenging plaats tussen Mulder en Marten. Hoewel Mulder zelf zijn twee identiteiten steeds onderscheidt: ‘De Marten van vroeger kon wel tegen een stootje, die zou niet klagen over een doorzakbed, uitgedroogde larven onder de spreij en bloedvlekken op de muur’ (p. 7), tracht hij zich toch ook aan Marten op te trekken (meer Marten te worden) in een poging zichzelf te verjongen. Naarmate Mulder langer in Zuid-Afrika is, ondergedompeld in zijn herinneringen, begint zijn geest steeds meer te versmelten met die van Marten. Zijn oude (humanistische) idealisme speelt op naarmate hij langer als Marten door het leven gaat.

4.4.4 *Zwart versus wit*

Het is met name de tegenstelling tussen zwart en wit die een belangrijke rol krijgt in de roman. De vriendschap tussen Donald en Mulder ontstaat wanneer zij beiden strijden tegen

Apartheid en krijgt een opleving wanneer Mulder Donald opzoekt in Zuid Afrika. Hoewel is gebleken dat het streven naar zuiverheid vaak gepaard gaat met nationalistische gedachten en het scheiden van rassen, wil Mulder het tegenovergestelde. Hij wil niet scheiden, maar mensen met een verschillende huidskleur bij elkaar brengen. Hij streeft naar harmonie. Hoewel Donald dit doel ook lijkt na te streven, woont hij in het grootste huis van het dorp, omringd door een hoog hek met prikkeldraad op de bovenkant. Wanneer Donald de liefde verklaart aan zijn dorp, plaatst de opmerking van Mulder zijn werkelijkheid in een ander daglicht:

Donald zwaaide met zijn stok: 'Ek hou van hierdie plek.'

'Om het verleden?'

'Nee, om de toekomst.'

'En daarom woon je in het witte deel, boven op een duin.'

Donald trapte een schelp weg. Zijn vriend had een liefdesverklaring bedorven. (p. 31)

Wanneer Donald en Mulder op de terugweg van hun reis richting de kust rijden, vallen er spatten op de auto: 'vuil en taai – de hele voorruit zat vol drek (..) Een harig slijm sijpelde naar binnen' (p. 138). Een zwerm bijen heeft de auto geraakt, op de vlucht voor de storm. Het is een storm die in het dorp een veel grotere schade aanricht dan een bevuilde voorruit: het halve vissersdorp is onder water gelopen, weggespoeld door de zee. De ramp maakt pijnlijk duidelijk dat er na de afschaffing van apartheid niet veel is veranderd in het land. Alleen de armen, gekleurden, zijn getroffen. De 'overlast' voor de blanke Afrikaners is dat de stroom is uitgevallen en erven zijn onder gelopen met modder. Mary Douglas beschrijft hoe de wetten van de natuur worden ingezet als bekrachtiging van de morele code. In *Tikkop* stelt de burgemeester van het dorp dat er 'ondermijnende krachten aan het werk [waren] geweest, niet van wind of water, maar van voos verzet tegen de wet. De bevolking was opgestookt geen rioolbelasting te betalen en daarom kon de grond het water niet aan' (p. 143). Het was Donald die de vissers al weken aanspoorde zich tegen de burgemeester en zijn belastingen te verzetten. Donald probeert de vissers uit het dorp te helpen, maar in ruil daarvoor wordt zijn huis keer op keer vernield en wordt hij uiteindelijk door de burgemeester verantwoordelijk gehouden voor de stormvloed die het vissersdorp verwoest. Volgens Labrie wordt de reactie van de burger wanneer de bestaande orde in gevaar komt, bepaald door het streven om traditionele grenzen te accentueren. De spanning tussen blank en gekleurd is altijd al om te snijden geweest, maar na de storm ligt het nog gevoeliger. Het bevrijde Afrika leeft aparter dan ooit.

4.4.5 Schone schijn versus groezelige realiteit

In het hele verhaal is duidelijk dat het streven naar zuiverheid in het verzet lang niet altijd gepaard ging met zuiver handelen. Mulder en Donald werkten aan een ‘gevaarlijke droom’, ze ‘braken in bij ambassadepersoneel, plaatsten afluisterapparatuur, frommelden microfilms in uitgeholde bijbels’ (p. 17). Kortom, ze voerden illegale handelingen uit die een onzuiver geweten als gevolg hebben. Uitgeholde bijbels deden niet enkel dienst als verstoppiek voor microfilms, het was ook een uitgeholde bijbel waarmee Marten valse paspoorten Zuid-Afrika in smokkelde. Het boek dat symbool staat voor een zuiver geloof werd ingezet als dekmantel.

Dat de afschaffing van apartheid Zuid-Afrika niet tot een stabiel land heeft gemaakt, blijkt ook uit eerdere passages. Zo wordt er meerdere malen verwezen naar de kranten vol ‘misdad en politiek gekonkel’ (p. 12). Wie de krant openvouwde, kreeg het bloed in het gezicht:

Het bloed van de student die op klaarlichte dag in een park met negen messteken om het leven werd gebracht – zomaar. (...) Geweldig, het land waar een kist een tweede leven krijgt. En ook de politiek ging over lijken, geen vak waar je zo snel rijk kon worden: door te stelen en te bedriegen en de rechter om te kopen. Een gastvrij land, waar de mensen hun hek onder stroom zetten en de glasscherven op de muren je tegemoet schitterden. (...) Een bevrijd land en toch was het er gevaarlijker dan waar ook ter wereld. (p. 49-50)

Zuid-Afrika is dus een land waarin het zuivere op zich niet bestaat; het zuivere draagt altijd het onzuivere met zich mee. De drugshandel die het dorp langzaam verwoest wordt in stand gehouden door de burgemeester die stug de andere kant op kijkt als zijn broer (de grootste drugshandelaar van de streek) verboden waren smokkelt. Zelfs de Afrikaanse taal die Mulder zo liefheeft is besmet, het is de ‘taal van bevelen en beledigingen’ (p. 32). Mulder herkent niets uit zijn dromen in de realiteit: ‘Hun stond iets anders voor ogen: vrijheid. Niet een dorp gevangen in stilstand. Gelijkheid. Niet het gekloofde land waar een nieuwe elite de eigen clan boven de andere stelde’ (p. 92).

4.4.6 Zoektocht naar zuiverheid

Een aantal keer wordt de zoektocht naar zuiverheid letterlijk genoemd in *Tikkop* (zie voor een volledig overzicht bijlage 3). Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer het over Hendrik gaat: ‘Ook bastaarden zochten zuiverheid’ (p. 84). Dit gebeurt echter met name als Mulder aan Cathérine denkt. De dag dat hij haar voor het eerst zag droeg ze een witte jurk, haar auto had beige bekleding, haar vulpeninkt was lila. Bovendien rook ze naar niets, naar helemaal niets. Cathérine staat symbool voor het zuivere. Niet voor niets stelt Mulder dat hun liefde hem

zuiver maakte. Hoewel hij soms met anderen sliep, verlangde hij na zo'n nacht met een ander 'des te meer naar schoonheid en zuiverheid, naar iets wat hem zou verheffen' (p. 130).

Dat Mulder en Donald zich aansloten bij het verzet kan ook gezien worden in het licht van het verlangen naar zuiverheid. Afrika wordt in de roman beschreven als een wond: een hondenbeet in de kuit van Mulder. Het continent wordt gezien als één grote wond, door Europese mogendheden verscheurd. Door zich in te zetten in de strijd tegen apartheid proberen Mulder en Donald deze wond te verzorgen en te genezen. Hendrik moet de proef op de som van het nieuwe Afrika worden, maar ook deze missie mislukt volkomen.

4.5 Grondmotief

Er zijn meerdere sterk sturende motieven aan te wijzen in *Tikkop*. De drug tik tast de hersens van verslaafden aan: hun geheugen wordt weggevreten. Zij worden 'tikkop' genoemd. Hoofdpersonage Mulder heeft een herseninfarct gehad en noemt zijn geheugen dat van een tikkop (p. 44). De titel van de roman verwijst zowel naar Mulder als naar Hendrik. Het belangrijkste sturende motief is echter zuiverheid en het steeds weer opduikende onzuivere. Bijlage 3 biedt een uitgebreid overzicht van passages waarin het verlangen naar zuiverheid letterlijk en indirect wordt genoemd. Ook worden passages geciteerd waarin niet het zuivere, maar juist het onzuivere centraal staat, maar ook deze passages onderschrijven het uiteindelijke verlangen naar het zuivere. Het grondmotief is dan ook het steeds weer falen van de mens die zuiverheid nastreeft.

4.6 Enkele conclusies

We kunnen concluderen dat *Tikkop* een aantal centrale thematische lijnen bevat die alle te interpreteren zijn in het kader van het zuiverheidsdiscours. Zoals beschreven in het theoretisch kader gaat zuiverheid onder andere om het verlangen naar harmonie en eenheid. Het is een verlangen dat zowel Mulder als Donald sterk in zich dragen en dat onder andere tot uiting komt bij hun lidmaatschap van Fraternité. Op hygiënisch niveau gaat zuiverheid om het zuiveren van het eigen lichaam en omgeving, wat Mulder gedurende de roman constant doet, maar ook om (toegekende) morele kwaliteiten en het onderdrukken van lichamelijke lusten.

Douglas stelt dat het verlangen naar zuiverheid en de vrees voor het onzuivere direct verband houden met de menselijke behoefte aan orde. Mulder uit zijn verlangen naar zuiverheid, maar vooral zijn verlangen naar orde vanaf het begin van de roman. Labrie koppelt de dreiging dat de bestaande orde wordt verstoord, of verstoord is, aan een verstoring van de persoonlijke

identiteit. Mulder heeft na zijn hersenbloedingen nauwelijks meer herinneringen aan Zuid-Afrika en de ‘geheugenreis’ die hij daar gaat maken vormt het vertrekpunt van de roman. Het dorp in de Kaap heeft grote problemen met de verslaving aan tik, een harddrug die van Van Dis een symbolische rol krijgt. Tik staat namelijk gelijk aan het wegvreten van je identiteit. Naar Mulder wordt zowel gerefereerd met zijn verzets- als met zijn eigen naam. Hierdoor vervagen de grenzen van zijn identiteit. Gedurende de roman is Mulder bezig zijn identiteit weer vorm te geven en Marten hierin te integreren. Doordat in heel Mulders leven intimiteit heeft samengehangen met verraad (en chaos), mijdt hij contact met anderen. De Ander ziet hij als een bedreiging van het zuivere. Zo wordt Charmein altijd beschreven in combinatie met haar handelswaar: stinkende, slijmerige oesters. Zuid-Afrika staat ook symbool voor het verlangen naar zuiverheid, maar Mulder en Donald falen steeds in hun poging harmonie te brengen in het land. Na de afschaffing van de apartheid blijkt het land corrupter dan ooit.

In *Tikkop* stuurt het verlangen naar zuiverheid alle hoofdpersonages. Het verlangen ligt dan ook aan de grondslag van alle handelingen in de roman. Keer op keer blijkt echter dat zuiverheid een onmogelijk ideaal is en dat het altijd in onzuiverheid omslaat.

5. Conclusie

Met de vragen ‘Wat is zuiverheid? En waarom verlangen mensen daarnaar?’ als uitgangspunt heb ik in deze scriptie het verlangen naar zuiverheid besproken. In eerste instantie is in het zogeheten theoretisch kader aan de hand van theorieën van Mary Douglas, Julia Kristeva en Arnold Labrie een overzicht gegeven van de breedheid van het begrip zuiverheid, waarna ik heb gekeken hoe het verlangen naar een zuivere orde terugkomt in drie romans van Adriaan van Dis: *Zilver* (1988), *Dubbelliefde* (1999) en *Tikkop* (2010).

Het streven naar zuiverheid uit zich in vele gebieden, zoals religie, wetenschap en kunst. Ook op het vlak van identiteit, hygiëne en orde worden we gestuurd door een verlangen naar het zuivere. Aangezien ‘zuiver’ en ‘onzuiver’ conceptuele categorieën zijn, neemt de inhoud van de begrippen steeds een andere vorm aan. Er is dan ook sprake van een voortdurende wisselwerking tussen de begrippen; ze geven elkaar betekenis (ontlenen hun identiteit aan elkaar). Zowel in het theoretisch kader als in de romananalyses blijkt dat de verschillende aspecten van zuiverheid van elkaar te onderscheiden, maar niet te scheiden zijn. Zuiverheid is een utopie, een onverwezenlijkbaar droombeeld.

Binnen culturen wordt de eigen groep als zuiver gezien en de Ander als onzuiver, waarbij de Ander staat voor alles wat de bestaande orde bedreigt. Zuiverheid is orde. Wanneer vuil of onzuiverheid de orde verstoort, is reinigen de manier om deze orde te herwinnen en de omgeving te herorganiseren. De eigen angst voor chaos en wanorde wordt vaak geprojecteerd op de Ander, die bestreden moet worden. De hang naar zuiverheid wordt sterker in onzekere situaties en periodes. Zuiverheid wordt vaak gekoppeld aan hardheid, aan vastomlijnde vormen. Als iets zijn vorm verliest dreigt dus het onzuivere. Wanneer grenzen vervagen en daarmee de bestaande orde en daaraan gerelateerde persoonlijke identiteit worden bedreigd, streeft men ernaar om de traditionele grenzen opnieuw te markeren.

Om te bepalen in welke mate de romans van Adriaan van Dis te lezen zijn in het kader van het zuiverheidsdiscours is er een analyse gemaakt van de motievenstructuur van *Zilver*, *Dubbelliefde* en *Tikkop*. De romans zijn geïnterpreteerd met het concept zuiverheid als zoeklicht. Door middel van *close reading* is duidelijk geworden dat het verlangen en streven naar zuiverheid op thematisch vlak de hoofdrol speelt in de romans.

De hoofdpersonages van Van Dis worden allen op hun eigen manier gedreven door het zuivere én het onzuivere. Hoewel met name de zucht naar zuiverheid letterlijk wordt uitgesproken, speelt ook de hang (of beter: drang) naar onzuiverheid een grote rol. De hoofdpersonages komen keer op keer in aanraking met vuiligheid. Zo wordt Zilver op het station beroofd door zwervers en krijgt Mulder regelmatig bezoek van oesterverkoopsters die hun stinkende handel met zich meebrengen. In *Zilver* staat de ontluikende seksualiteit van Zilver centraal; deze wordt vaak aan onzuiverheid gekoppeld. Zilver vecht tegen zijn fantasieën over seks, omdat hij ze slecht en vies vindt. Ook de ik-figuur van *Dubbelliefde* wordt geplaagd door zijn fantasieën, onzuivere gedachten die bij hem worden opgeroepen door bijvoorbeeld poëzie (waarin hij juist het verhevene zoekt). Hij zoekt voortdurend onzuivere personen en situaties op; toch streeft ook hij juist naar zuiverheid. Na zo'n voorval probeert hij het onzuivere letterlijk van zich af te wassen.

In alle romans treedt de aantrekkingskracht van en tegelijkertijd het verzet tegen de Ander op de voorgrond. Zoals gezegd is de Ander vaak de grootste bedreiging van de zuiverheid, waartegen men zich moet verzetten wil hij het zuivere nastreven. Bij Zilver is dit onder andere de Juffrouw, zijn gouvernante die in alles het tegenbeeld is van dat waar Zilver naar verlangt. Hij wil groots en meeslepend leven; zij is een grijze muis. Eigenlijk is heel Zilver's omgeving een bedreiging voor zijn zuiverheid. Zilver droomt van zoenen met meisjes, maar voor echte meisjes en vrouwen is hij bang. Ook tracht hij zijn fantasieën te onderdrukken. Hij zoekt zuiverheid in zijn vriendschap met mannen, met Douzy schrijft hij poëzie en met de Vrienden van het Vrije Veld geniet hij van de zuivere natuur. Ook zij blijken 'vuil' te zijn. Mulder houdt de Ander op afstand door mensen in zijn omgeving bijnamen te geven en schuwt intimiteit. En de ik-figuur in *Dubbelliefde* komt door de Ander telkens weer in aanraking met onzuiverheid.

De hoofdpersonages van Van Dis worstelen met hun identiteit. In *Zilver* en *Dubbelliefde* twijfelt het hoofdpersonage aan zijn seksuele geaardheid. Bovendien groeien beide jongens op zonder vader, waardoor zij een mannelijk voorbeeld missen en zich geen 'man' voelen. Zilver heeft door zijn afgezonderde opvoeding een sociale achterstand en voelt zich nergens thuis. Douglas stelt dat de hang naar zuiverheid onder andere voortkomt uit de angst om buiten de sociale orde te staan; dit is op alle personages van toepassing. De ik-figuur in *Dubbelliefde* past zich voortdurend aan aan de situatie waarin hij zich bevindt, waardoor hij altijd een rol speelt en geen 'eigen' identiteit heeft. De spiegels, die een belangrijke rol spelen in de roman, confronteren de ik-figuur met zijn gebrek aan identiteit, terwijl de gouden ketting hem een

identiteit verleent. Ook Mulder uit *Tikkop* worstelt met zijn identiteit, die is na zijn hersenbloedingen in kleine stukjes uiteen gevallen. Door Donald krijgt hij een deel van zijn oude identiteit terug, de ‘verzetsheld’ Marten, en gedurende de roman tracht hij Marten met zichzelf te versmelten.

Ik kan concluderen dat alle geanalyseerde romans centrale thematische lijnen bevatten die te interpreteren zijn in het kader van het zuiverheidsdiscours. De handelingen van de hoofdpersonages in *Zilver*, *Dubbelliefde* en *Tikkop* worden gestuurd door hun verlangen naar zuiverheid. Het verlangen naar schoonheid en zuiverheid wordt regelmatig letterlijk uitgesproken (zie bijlage 1, 2 en 3) en speelt een grote rol in de thematiek van de romans. Zuiverheid blijkt in alle gevallen echter een onbereikbaar ideaal, omdat voortdurend het onzuivere op de voorgrond treedt.

Waar zuiverheid in eerder onderzoek vanuit een antropologisch (o.a. Douglas) of cultuurhistorisch (o.a. Labrie) perspectief is benaderd, stond in deze scriptie een andere benadering centraal. Ik heb aangetoond dat het begrip zuiverheid ook als een conceptueel instrument gebruikt kan worden en dat het concept zich leent voor een ergocentrische benadering van literaire teksten.

6. Literatuur

Primair

Dis, A. van (2007), *De wandelaar*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus.

Dis, A. van (1999), *Dubbelliefde*. Amsterdam: Meulenhoff.

Dis, A. van (2010), *Tikkop*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus.

Dis, A. van (1988), *Zilver of Het verlies van de onschuld*. In: *De karakterromans* (2004). Amsterdam: Meulenhoff.

Secundair

Blok, W. (1970), *Verhaal en lezer*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Boven, E. van en G. Dorleijn (2003), *Literair mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. Bussum: Uitgeverij Coutinho. Eerste druk: 1999.

Douglas, M. (1989), *Purity and Danger. An Analysis of the Concept of Pollution and Taboo*. London: Routledge & Kegan Paul. Eerste druk: 1966.

Hageraats, K. (23 december 1988), 'Op zoek naar de kern: Adriaan van Dis en de binnenwereld van Zilver'. In: *De Tijd*.

Hertmans, S. (1999), *Het bedenkelijke. Over het obscene in de cultuur*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.

Juryrapport nominaties Libris Literatuur Prijs 2011. Laatst geraadpleegd op 22-09-2013 via <http://www.librisliteratuurprijs.nl/2011/dis>.

Kristeva, J. (1982), *The Powers of Horror. An Essay on Abjection*. New York: Columbia University Press. (Origineel *Pouvoirs de l'horreur* (1980) vertaald door L.S. Roudiez)

Labrie, A. (2001), *Zuiverheid en decadentie. Over de grenzen van de burgerlijke cultuur in West-Europa, 1870-1914*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

Weel, M.A. van (1926), *Zuiverheid van taal... Een volksbelang?*. 's-Gravenhage: Het Algemeen Nederlands Verbond.

Bijlage 1

Citaten uit *Zilver* waarin het verlangen naar het zuivere, naar zuiverheid voorkomt en waaruit blijkt dat dit het leidmotief is van de roman.

Letterlijk, mijn cursiveringen:

Pagina 30: ‘Liefde was een sprookje, iets *zuivers* en *schoons*.’

30: ‘Hij prikt met zijn pen in zijn pols, het ver verbleekt op het bot, harder, tot hij bloedt. Pijn is een *zuiver* gevoel.’

33: ‘*Zuiver* zal zijn liefde zijn, niet ruw. Strelend. Geen zwerversvloeken maar fluisterwoorden.’

45: ‘Hij wil zuinig zijn, geen wafels in de pauze en *zuiver* in gedachten.’

64: ‘Over water dat geen rimpeling van stormen kent, waar geen borstenwolk in spiegelt, op zoek naar de graal van *zuiverheid*.’

74: ‘Zilver wil nog zeggen dat hij streeft naar *zuiverheid*.’

80: ‘Zilver houdt van *hele* dingen.’

82: ‘Zo zal geen vrouw hem accepteren, als vieze-dingen-dromer. De slechtheid tekent zich af, zijn fantasie is bezoedeld, zijn hart is niet meer heel. Niet meer zo zuiver als het blazen van de Zwanenridder.’

86: ‘Zilver haalt diep adem, hij voelt de *zuiverheid* al stromen.’

86: ‘Pijn zal hem *zuiver* maken.’

93: ‘Zo wil hij zijn, een *zuiverend* vuur.’

105: ‘Hij wil het donker in, reizen naar de *zuiverheid*.’

119-120: ‘En hij zal zeggen: ‘Kijk, hier loop ik met een hoer, zij is mijn liefde, ik ben trots en *zuiver*. Zij heeft mij uitverkoren.’’

Indirect (een selectie), mijn cursiveringen:

Pagina 11: ‘Hij is nog *heel*.’

12: ‘Hij vliegt weer verder. Nu is hij een *zwaan*, door golven *schoongewassen*.’

18: ‘Hij heeft haar toen een *lammetje* gegeven, echt porselein, omdat hij met haar ging. (..) Hij geloofde haar en vroeg het beeldje terug, want Zilver wilde geen gebruikte meisjes.’

21: ‘Het mooiste vindt hij Gerards nagels, die feller *roze* dan de zijne zijn.’

33: ‘Het geluk loopt op het schoolplein, een meisje dat naar *zeep* ruikt.’

34: ‘Op het schoolplein zendt hij zijn gedachten uit. Hij bliksemt liefde naar haar hoofd. Zij kijkt niet op of om. Wat zijn meisjes ongevoelig.’

34: ‘Hij wast zich dagenlang met Juffrouws *zoetste zeep* en hoopt dat Mariekes neus misschien verliefd wordt op zijn *geur*.’

35: ‘Haar nagelranden glimmen zo *wit* als haar tanden.’

36: ‘Hij wil in haar armen liggen, klein, en haar *geboende* nagels strelen.’

37: ‘Hij heeft zich extra zoet *gewassen*.’

38: ‘Hij verlangt naar de *geur* van Marieke.’

40: ‘Zilver doucht, eerst koud maar snel met warmer water en ook met *zoete zeep*.’

40: ‘Haren druppelen, wangen *glanzen*, wat is Marieke *fris en mooi*.’

43: ‘Stelen is als het vloeien van het witte, als de *streling* van een onbekende hand.’

45: ‘Zij leert hem bidden voor zijn zonden, iets van haar *engelzijn* moet op hem overstralen.’

46: ‘Zij snuift aan het zeil: ‘Het ruikt net zo zoet als jij.’”

47: ‘Zij was een engel, nu is zij verleidelijk en vies.’

48: ‘Hij houdt niet van zijn lippen, niet van zijn *vette* neus.’

50: ‘Zij dragen overalls en nemen Zilver op van glimschoen tot zijn scheiding.’

53: ‘Als hij zich in het venster ziet, is hij minder lelijk.’

- 58: ‘Vreemde jassen aan de kapstok en alle jongens *stinken*.’
- 62: ‘Hij is het best in buizen, tien meter kruipen naar een gaatje *licht*.’
- 64: ‘Ook Zilver is een Parcival, in een bootje voortgetrokken door een *zwaan*.’
- 69: ‘(..) maar een stem zegt dat hij ook Douzy dienen moet, een jonkheer met geheime krachten. (..) Douzy schrijft gedichten.’
- 70: ‘Dichter wil hij worden. Ineens begrijpt hij beter waarom hij graag in boeken schuilt, niet alleen om met de held te praten, maar ook om het *mooie* van woorden. (..) En in rijm, dat vindt Zilver mooi. Dichten over hoe Douzy *ruikt*. Zijn pijp is *zoet*, zijn kin en wangen *glanzen* van de aftershave, niemand loopt er met zo’n geur.’
- 71: ‘Overal de lucht van aftershave, Douzy’s hemd en onderbroek liggen als verlepte bloemen op de grond. Zilver ruikt eraan, ook zoet.’
- 73: ‘Het *slechte* mag zijn leven niet *verzuren*.’
- 75: ‘Hij ziet alleen het mooie van de vriendschap, droomt zichzelf met Douzy in de tuin.’
- 76: ‘Het huis van Douzy is zoveel *warmer* dan het zijne. Een rieten dak, luiken aan de ramen, cretonnen banken, *zachtgele* muren, borduursel langs *witwollen* gordijnen. Zijn moeder neuriet en legt taartjes op een schaal. Zij draagt een blauwe jurk met *witte vogels* en om haar hals het geklikklak van twee *parelsnoeren*.’
- 80: ‘De wereld moet *mooi* zijn, als een pasgeverfde plank, *glimmend*, *zonder een spoor van verval*.’
- 81: ‘Hij mag een moeder niet bevuilen met zijn wensen.’
- 82: ‘Hij moet zich *destilleren*, de vieze praat uitdrijven. (..) Zich *schoonwassen* met exacte kennis, zodat er in zijn hoofd geen plaats meer is voor lage dromerijen.’
- 92-93: ‘Halverwege, in het venster van een hoog *wit* huis, brandt een *lila* neonbuis. De Vrienden worden naar het raam gezogen. Binnen zit een vrouw, *vol en wit*, haar jurk knelt om buik en dijen, een zilveren hartje ademt op haar borsten. Zij lacht *verlegen*, slaat haar ogen neer. Zij breidt een *verblindend witte* lap (..).’
- 93: ‘Zilver vindt de hoer een bidprent, lichtgevend in een witte lijst.’

105: ‘Hij wilde sterk zijn met de sterke, dichter met de dichter. Zij leken edel en knap, nu zijn zij vuil en voos.’

110: ‘Hij heeft zijn nagels gevijld, ze glimmen van de parellak die hij in een kastje vond.’

115: ‘Eros heeft zwanenvleugels en verleidt hem tot een vlucht (Zilver vliegt steeds minder, hij neemt alles zo zwaar.’

118: ‘Zilver trilt, hij wil niet denken, maar zich laten gaan, geen schuld of vuiligheid beseffen.’

120: ‘Maar aan het einde van de straat, voor het kleinste raam, wacht een wit gezicht. Veilig wit.’

Andere leidmotieven:

15: ‘Zij ergert zich aan Zilvers hang naar nodeloze nieuwigheden, *curiosos consequitur calamitas*, ramspoed zit nieuwsgierigen op de hielen.’

28: ‘De Juffrouw heeft gelijk: ramspoed zit nieuwsgierigen op de hielen.’

92: ‘Ook de Vrienden van het Vrije Veld zijn voos. Toch loopt hij maar weer mee.

Ramspoed zich nieuwsgierigen op de hielen.’

--

50: ‘Hij wijst Zilver naar een in steen gehakte spreuk: ‘*Virtus post fata virescit.*’ ‘De deugd... wordt krachtadig... na het noodlot,’ vertaalt de Juffrouw met wijzende vinger. ‘Door schade en schande wordt je hier wijs. Onze lijfspreuk.’’ (cursivering van Van Dis)

68: ‘‘Dan boeren jullie na het eten elk twintigmaal “*Virtus post fata virescit*”.’

91: ‘László vroeg niet naar zijn avontuur. Hij zei: ‘Door schade en schande wordt je sterker.’’

Bijlage 2

Citaten uit *Dubbelliefde* waarin het verlangen naar het zuivere, naar schoonheid en zuiverheid voorkomt en waaruit blijkt dat dit het leidmotief is van de roman.

Letterlijk, mijn cursiveringen:

Pagina 27: ‘Was *schoonheid* nu alleen iets *zuivers* in jezelf? (..) Of mocht schoonheid ook schaamteloos en dierlijk zijn – vol drift, haat, pijn, maden – zoals bij Baudelaire? Ook in de laagheid school volgens hem *pracht*. En had hij geen gelijk? Woorden konden je vuilmaken, zo heilig waren ze niet.’

31: ‘Weg ermee, ik wou geen vieze gedachten hebben maar *zuiver* zijn, afgerond – niet aan je pik gekruisigd.’

40: ‘Was dat echt Natalie Wood? Mijn *zuivere* Maria? Hoe kon ze.. ‘Wat erg,’ zei ik. Ze was zo netjes in de film, zo aangekleed mooi...’

59: ‘Alle schroom viel van me af. Omringd door het *schone* wist ik mij verzekerd van een nieuwe moed en kracht.’

74-75: ‘Straks zou ik de stad van me afwassen en de nacht, en ik zou hard werken, naar Laurence Oliver luisteren, me op mijn toelatingsexamen voor de Toneelschool concentreren... mooie zinnen, mooie woorden, alleen de *schoonheid* kon me redden.’

87: ‘De gedachte aan Apollo, de god der kunsten én de beschermheer van de poëzie, gaf mij meer glans. Bovendien ging Rilkes gedicht over *schoonheid*, een schoonheid die je bij de lurven greep...’

91: ‘[‘]We moeten ons verheffen.’ (..) ‘Tot de *schoonheid*,’ zei ik ferm. (..) Maar er moest toch zoiets als een universeel idee over schoonheid bestaan? ‘Schoonheid is een soort godsdienst,’ opperde ik voorzichtig, ‘iets dat groter is dan wijzelf en dat verenigt.’

92: ‘Wat ik wilde zeggen, was dat *schoonheid* geen moraal heeft. Het oordeelt niet – het staat op zichzelf en daarom kan het verbroederen, het reikt over alle rangen en standen heen. Je moest er alleen oog voor hebben.’

118: ‘de *schoonheid* zou mij bevredigen, de literatuur.’

133: ‘Ik moest weer *zuiver* worden.’

133: ‘Wist hij me te verleiden, dan gooide ik het na verzadiging weer weg, om mezelf af te straffen (doorverkopen mocht niet, het waren offerandes aan *de zuiverheid*).’

162: ‘Ze waren zo bevlogen, ze geloofden oprecht in een betere wereld – het rechtvaardige, hogere, *zuivere*... wie streefde dat niet na?’

273: ‘Ik begin te tellen, te pompen, te tellen... hou op, ik wil me concentreren, zuiver zijn, een Fannisch ten Cate waardig.’

361-362: ‘‘Ik ben altijd heel bang voor de liefde geweest, ik zocht *het schone en het zuivere*...’ ‘*Zuiverheid* bestaat niet,’ zei Werner somber in zichzelf.’

Indirect (een selectie), waaronder ook de fascinatie met onzuiverheid / het onzuivere, mijn cursiveringen:

Pagina 8: ‘[‘]Blijf af, het is mijn vader, en toen ik zijn hartslag op de monitor zag, vond ik het haast goor. Dat hart was van ons, en nu kon iedereen het zien.’

9: ‘Werner zeepte zijn hoofd in, kneep zijn neus dicht en spoelde zijn haar onder water uit. Mooi was mijn vriend onder water (...).’

10: ‘Hoe anders had ik me ons weerzien voorgesteld: in een mooi, heel, smetteloos huis... (..) Dichters zaten aan, beroemde acteurs, schilders... we hielden elke dag salon. Werner kende mijn grote gebaren en verlangens. Mij had hij een hok aangeboden, hij leefde niet voor de buitenwereld – uiterlijk verval deerde hem niet, als je kop maar op orde was.’

11: ‘Ik zag de dromer voor de badkamerspiegel staan en daarvoor hoefde ik niet naar mezelf te kijken. Ik haatte spiegels zo langzamerhand, ik kende dat vette lijf van buiten.’

13: ‘De hele buurt schilferde, de oude witte huizen hadden jeuk en hier en daar had de slopershamer een pand uit zijn lijden verlost. (..) De staf van de ouderdom had ook ons aangeraakt. Werner was grijs en ik nagenoeg kaal.’

18: ‘Ik keek over de hoofden van de dansers en sloeg een stofje van mijn mouw.’

24: ‘Geen builbekrijmpjes zoals we om het zwembad maakten, maar *echte poëzie*, vol mijmering en droom... het vloede mij aan.’

- 25: ‘(..) en maar hopen dat iets van zijn *schoonheid en mannelijkheid* op mij af zou stralen.’
- 27: ‘Al deze dichters benaderden mijn idee van *schoonheid*, al wist ik niet precies wat ik eronder moest verstaan. Ontroering, dacht ik, een groot gevoel... daar verlangde ik zo naar. Hevig moest het zijn. (..) Op die manier werd de schoonheid tastbaar doorgegeven.’
- 28: ‘Ik schaamde me voor die fantasieën en duwde ze weg met een welluidende voordracht. *Netjes, netjes, ik wilde zo graag netjes lijken*. Tussen lezen en spelen liep een wankele evenwichtsbalk. Als niemand keek, lonkte de kant van het onfatsoen.’
- 28: ‘Vreemd dat juist *verheven poëzie* zulke *lage lusten* bij mij wakker riep. (..) Niet de naakte waarheid, maar de verhulling wond me op (..).’
- 29: ‘Je kon dus de *schoonheid* neuken. En als je niet uitkeek, pakte ze jou. Schoonheid was heerseres én prooi. (..) Maar de schoonheid maakte mij *niet schoner* – uitgerukt zag ik telkens weer mijn eigen *lelijkheid* en die schreef geen dichter weg. Ik was *te vies* voor de liefde.’
- 30: ‘Alleen verkleed kon ik mijn *lelijkheid* verhullen.’
- 31: ‘Ik viel op keurig, misschien in de hoop er zelf keurig van te worden.’
- 49: ‘Mijn moeder en ik woonden *schoner*.’
- 54: ‘Het leven draaide om *schoonheid* en al wie lelijk was lachten we uit.’
- 54: ‘(..) alles *heel*, nergens een jusvlek op het behang.’
- 60: ‘Ik week mijn tuinhanden in het lavet, de *duurste zeep* moest mij *zachter* maken.’
- 60-61: ‘Ik stal een mooi *witzijden* broekje uit de kast waarin mijn zusters hun spullen voor het weekend bewaarden. Niet om vrouw te zijn, maar om een verleidelijk mooie man te zijn.’
- 68: ‘Het closet lekte. Ik wikkelde een halve rol af om de vloer te *deppen*. Het *stonk* enorm, ik snoof de pisgeur op...’
- 74: ‘Ik sloeg de as van mijn blazer, veegde een kotsvlek van mijn schoen (..).’
- 92: ‘Als ik vies werk mooi vond, moest ik maar eens op het abattoir gaan kijken. ‘Zelfs in het slechte schuilt schoonheid,’ hield ik vol.’ (..) Verheving is de essentie van alle kunst.’
- 94: ‘Er was moed voor nodig om voor de schoonheid te kiezen.’

112: ‘Terwijl Werner met kracht op de bodem van de fles advocaat sloeg om de trage pap uit de fles te krijgen, zocht ik naar stoffer en blik om de bloempot van het kleed te veggen.’

150: ‘Mijn kamer was *wit*, het plafond en de muren stonden strak van de plamuur, dagen had ik staan kwasten om het *vuil* van mijn onderburen uit mijn ogen te duwen.’

197: ‘En ze wouen van alles. Zoveel vuiligheid spoel je er onder de keukenkraan niet af. Wanneer mag ik bij jou in bad?’

204: ‘“Een vlek is het begin van het einde,” zegt hij, ‘laat er één toe en je glijdt af. De viespeuken gingen er het eerste aan. Onthou dat.’ Reken maar. Dan komt moeder met de wasbenzine. Wij schrobden de badkuip schoon met Vim. Vetvrij moet het emaille. Kijk ees hoe vuil nog’

216: ‘Het smaakte niet. Zo goed als de man zijn kaken had geschoren, zo slecht had hij zijn kruis gewassen. (..) Straks ben ik het vergeten, dacht hij, straks houd ik mijn hoofd onder de kraan en spoel ik me helemaal schoon.’

217: ‘En zelf schoon. Nagels borstelen, nagels knippen, van handen en tenen. En daar een vlek op de muur. De Vim, de Vim! En vlekken op de rieten matjes. De bleek, de bleek! Stof langs de plinten. Stoffer en blik! Alles was aan kant, oksels frist, tanden gepoetst...’

241: ‘De man stonk, of was ik het zelf? Die doodsbleke arm, vol blauwe plekken en korsten...’

258: ‘Het kon [Werner] niks schelen of er een bloemkoolgrote schimmel in de soeppan bloeide en Maud had er geen oog voor. ‘Ruik je het dan niet?’ vroeg ik. (..) Ons huis moest schoon en heel zijn en al wist ik dat het truttig was, ik kon er niet tegen als mijn zegelservies tussen hun vuile stapels verkeerde.’

259: ‘Ik nam de vuilste borden, stoof er de trap mee op en kiepte ze bij hem in het bad...’

260: ‘Je moet ertegen vechten, met zeep, borstel, vaatdoek, plamuur en witsel, stofzuiger, strijkijzer, naald en draad – elke dag weer die stompzinnige rituelen, anders eindig je als die zwerver tegenover Artis.’

264: ‘Baudelaire kon uit modder goud maken...’

272: ‘Maud was te beschaafd om als nozem te bespringen, ik spoelde nog even snel mijn mond, want ik wilde fris en geurend tot haar komen, en gaf mijn kruis een snelle was zodat ik druipend en met watervlekken om mijn gulp weer voor haar stond – enigszins ontvullerend – maar Maud zag het niet, zoals ze nergens vlekken zag.’

274: ‘Ik zoende haar met ingehouden adem, bang dat ik uit mijn mond zou stinken.’

278: ‘Ik poets mijn tanden, zal ik me scheren of niet?’

281: ‘Hij poetst lang zijn tanden, wast zich grondig. (..) Hoe schoner het huis, hoe meer ik had goed te maken.’

281: ‘Handen wassen. Altijd na een plas je handen wassen, je haar kammen, overhemd rechtekken, broek ophijzen, buik in, kop op... en rustig lopen; zo komt een heer de eetzaal binnen.’

348: ‘(..) het was een lelijk kind, een gedrocht dat hij wilde slaan en hij greep naar zijn servet om zijn woede weg te knijpen. (..) Oom reageerde niet, zag alleen maar vette vingers (..).’

349-350: ‘Hij ging naar de wc om zijn handen te wassen, probeerde de vlekken met heet water weg te krijgen.’

352: ‘Hun vuil is jouw zeep.’

360: ‘Vroeger moest nu echt afgelopen zijn, ik had de kasten leeggehaald en wat stonk weggegooid.’

362: ‘Mijn fantasie is een tegenwicht voor de nacht geworden, er zit niks anders op, ook al blijf ik ernaar verlangen. Maar ik kan dat *verlangen tot een kunst verheffen...* tot een draaglijk gevaar. *Draaglijke schoonheid.*’

Ter illustratie hoe sterk sturen het motief van het kettinkje is, enkele citaten:

30: ‘Hij droeg een kettinkje om zijn nek. Ik wilde als die jongen zijn.’

31: ‘Maar omdat ik toneelspeler wilde worden (..) waagde ik het een beetje op te vallen (..) met een kettinkje dat niemand mocht zien.’

38: ‘Ik moest haar grijpen, ik tastte met mijn hand onder mijn overhemd of mijn kettinkje er nog zat, het was zo dun en ik was zo bezweet, dat ik het niet meer voelde.’

55: ‘Zelf droeg ik een gouden ketting onder mijn open overhemd.’

61: ‘(..) ik had genoeg verdiend om een gouden ketting te kopen. (..) ‘Het is voor mijn moeder,’ zei ik tegen de verkoper, bang dat hij mijn opwinding zou zien. (..) Dit was voortaan mijn zegelring – *mijn talisman*. Ik nam mij voor de ketting trots te dragen.’

133: ‘Ik was al aan mijn derde gouden kettinkje toe (..).’

139: ‘De gouden ketting drong zich op. Met of zonder? Toch maar af. Die schaamte kon hij niet delen.’

278: ‘Ik trek mijn trui uit, mijn overhemd, de ketting hangt bloot op mijn borst: zo zou ik me aan niemand durven tonen.’

281: ‘Verstopt de ketting om hem morgen stiekem terug te leggen, krult zich op bed.’

346: ‘(..) daaronder een nieuwe gouden ketting (..).’

347: ‘(..) ze mochten zijn ketting niet zien. Waarom deed hij hem niet af, dan kon hij zich beter ontspannen. Hij durfde niet eens naar een baby te bukken, uit vrees dat de ketting naar buiten zou piepen.’

349: ‘(..) de handjes pakten de glimmende ketting, trokken hem uit het overhemd.’

Bijlage 3

Citaten uit *Tikkop* waarin het verlangen naar het zuivere, naar zuiverheid voorkomt en waaruit blijkt dat dit het leidmotief is van de roman.

Letterlijk, mijn cursiveringen:

Pagina 23: ‘Schilderachtig op het eerste oog, *proper*.’

66: ‘Hun liefde maakte hem weer *zuiver*.’

85: ‘Ook bastaarden zochten *zuiverheid*.’

130: ‘Kieskeurig was hij niet, en na zo’n nacht verlangde hij des te meer naar *schoonheid en zuiverheid*, naar iets wat hem zou *verheffen* – weer die grote woorden, daar was ie toen gek op.’

174: ‘Het was veel voor een man die nagenoeg zijn hele leven alleen had gewoond en *voor wie orde en netheid een godsdienst waren* – te veel misschien –, maar toch draaglijk, want tijdelijk.’

181: ‘Mulder was meer een zigzagger, wist niet waar hij uit wou komen, maar als hij iets zocht was het *schoonheid*.’

Indirect (een selectie), waaronder ook de fascinatie met onzuiverheid / het onzuivere, mijn cursiveringen:

Pagina 7: ‘De Marten van vroeger kon wel tegen een stootje, die zou niet klagen over een doorzakbed, uitgedroogde larven onder de sprei en bloedvlekken op de muur (...).’

8: ‘Misschien kon die naam hem weer *jonger* maken.’

10: ‘Er zaten *vette vingers* op het glas. Hij probeerde ze met z’n zakdoek *weg te poetsen*.’

10: ‘Minuten tikten voorbij, vol verbazing, *liefde en wrede gedachten*: hij plette een mier tussen zijn nagels, eentje maar, voor het sap, voor het zien.’

12: ‘Maar eerst de korsten van het aanrecht *gekrabd*, de kamers *geveegd* en een plaid over de bank, om de lelijke stof te *bedekken*.’

- 17: ‘Hij moest het optikken om de herinnering te *ordenen*.’
- 19: ‘Mulder begon onmiddellijk in alle lades te zoeken – zijn papieren geheugen was beter op *orde*.’
- 21: ‘Mulder *hield van gevaar*, van de flirt met gevaar.’
- 23: ‘Alsof de zee zijn *vuil* tot ver in het dorp had *uitgebraakt*.’
- 24: ‘Hier en daar moest hij over brakke plassen springen. Het rook naar *stront en pis*. Zijn broek kwam onder de *vlekken*. (Hij moest nog *zeep* kopen! Een goeie borstel.)’
- 24: ‘Hun ogen tastten zijn kleren af, zijn druipende boord, de *spatten* op zijn broek, de *modder* op zijn schoenen – leren schoenen.’
- 29: ‘*Schoon en netjes* in een rij, het scheelde een klim en gaf minder lawaai in de nacht. Maar het was toch vooral om het uitzicht van de baas *schoon te veggen*.’
- 31: ‘Geen taal kon de *schoonheid* en de pijn zo raak benoemen.’
- 37: ‘Hij keek naar haar nagels: puntig en *heel*, niet beschadigd door enige arbeid.’
- 44: ‘Geen spoor van boosheid meer. Ze had naar haar geweten geluisterd. En Mulder ook.’
- 53: ‘Haar handel *stonk*.’
- 55: ‘Hij huiverde, dacht aan vroeger, dat verdomde vroeger, aan zijn verboden avonturen *over de kleurlijn*.’
- 56: ‘Hij was er tot nog toe *met een boog omheen gelopen*, vanwege de *lelijkheid* (..).’
- 60: ‘Kleuren *mengden* zich daar in het geniep, *buitenlandse* zeelui met *inheemsen*.’
- 63: ‘Het *stonk* hem te veel.’
- 64: ‘Hij moest onder alle omstandigheden *heel* blijven.’
- 65: ‘Zonder haar zou hij ver van dat *besmette* land zijn gebleven, maar zij spoorde hem aan een verboden reis te maken – als onzichtbare buitenstaander.’
- 69: ‘Soms met *modder* op hun gezicht, dan weer als *heer* achter een krant.’
- 80: ‘Ze rook zo lekker naar *niks*.’

87: ‘Het was een rommel in de keuken. Mulder vulde de afwasmachine, zette koffie en *veegde het aanrecht schoon.*’

91: ‘Misschien was het beter de *schoonheid* van de politieke corruptie te beschrijven (..).’

95: ‘De zee was *leeg, wit leeg.*’

101: ‘Zo vanzelfsprekend. De straat *geveegd*, het *vuil opgehaald* – elke dag.’

104: ‘De jongen stonk naar kots, zijn broek stond stijf van de pis, zijn hemd was gescheurd. (..) *Ze veegde* zijn vuile gezicht *schoon.* (..) Ze had het andersom gehoopt: dat hij haar later zou *wassen.*’

110: ‘Hij had nog geprobeerd zijn onrust *weg te poetsen* door zich op Donalds fourwheeldrive uit te leven, de bekleding stonk hem te veel naar natte hond – een keukenplank aan *schoonmaakmiddelen* liet hij er op los.’

118: ‘Mulder keek geërgerd naar buiten, maar zag alleen zichzelf weerspiegeld in de zwarte ruit – korte grijze haren, op maat gesneden overhemd –, een *gedistingeerd* heer die zijn best deed zich te verplaatsen in de rebel die hij was geweest.’

120: ‘Door je niet te verraden, kon ik een beter mens zijn. Jij gaf me de kans aan *de goede kant* te staan, dankzij jou hoorde in bij een bevrijdingsoorlog.’

124: ‘Ze wikkelde het gewonde dier in haar *witte* jurk. Het *bloed vekte* in de stof, droop langs haar blote benen. Ze schoof hem voorzichtig in de auto. Beige bekleding. *Bloed* op de achterbank van de *keurigheid.*

126: ‘Bij het verlaten van de tafel zag Mulder zichzelf weer in de donkere ruit gespiegeld – wankel, maar nog *netjes in de plooi.* Hij boog even, alsof hij zichzelf groette, en zei: ‘*Lul.*’

127: ‘Geen gaten in de weg, de berm *schoon.*’

129: ‘Ze rook naar *niets*, weet je, naar helemaal niets.’

130: ‘Een nieuwe wereld kwam daar bijeen, onder voorzitterschap van *Poubelle*, die *verschonen* en *wassen* burgerlijk vond (..).’

132: ‘Ze pisten in het *stof* en Mulder *knoeide* op zijn broek – speldenknoppen *opgespatte aarde*, maar in zijn waarneming vloeiden ze uit tot een *modderbad.*’

138: ‘Er vielen spatten op de auto, *vuil en taai* – de hele voorruit zat vol drek, te dik voor de ruitenwisser. Mulder opende voorzichtig zijn raampje. Een *harig slijm* sijpelde naar binnen. (..) Ze krabden de ruit *schoon* en reden langzaam verder – raampje op een kier, luisterend naar de natuur.

143: ‘Er was een foto van een bloot baby’tje afgedrukt. *Roze*, met een open mondje vol *modder*.’

154: ‘Alleen wat *heel* en *schoon* was mocht mee verhuizen.’

155: ‘Maar ze zeiden niet wat ze wilden zeggen, er kleefde *modder* aan hun woorden.’

162: ‘Maar Mulder had het weggegooid en ook zijn vader nog dieper uit zijn leven gesneden (dacht ie). Een heel nageslacht sneed hij weg. *Tegen de gekte, tegen de drift*.’

174: ‘Zijn neus had het moeilijker. Het huis *stonk*.’

174: ‘Hij gruwde van nabije lijfelijkheid: deuken in de kussens, andermans washand, *zweetgeur en kringen en vlekken* na bezoek. Steeds meer, steeds erger. Hij probeerde Hendrik *weg te poetsen*, *waste* ondergoed en vette kragen, *zoog* het huis, *dweilde* de keuken, maar het hielp niet. Oude angsten *wreef hij op*.’

181: ‘Een rechtvaardige samenleving leek hem domweg *mooier*. En de kloof tussen arm en rijk was *lelijk*.’

201: ‘*Verraad* bestaat uit duizenden *vlekjes*, het zit in kleine slordigheden (..).’

213: ‘Een *mooie* brief moest het worden, de gevangeniswereld was al *lelijk* genoeg.’